

**UNIVERZITA PARDUBICE
FAKULTA FILOZOFICKÁ**

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2009

Lucie MATOUŠOVÁ

**Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická**

**Paměti babičky Kavalírové jako pramen k „ženským dějinám“
1. poloviny 19. století**

Lucie Matoušová

**Bakalářská práce
2009**

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Katedra historických věd
Akademický rok: 2008/2009

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Lucie MATOUŠOVÁ**

Studijní program: **B7105 Historické vědy**

Studijní obor: **Historicko-literární studia**

Název tématu: **Paměti babičky Kavalírové jako pramen k "ženským dějinám" 1. poloviny 19. století**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

- 1) Úvod: a) memoáry – ego dokument mezi pravdou a fikcí
b) specifika Paměti babičky Kavalírové
c) srovnání jednotlivých vydání od r. 1929 do r. 1993
- 2) Životní pouť Antonie Kavalírové
- 3) Paměti jako pramen k životním cyklům ženy 1.pol. 19.st.
 - a) dětství v zemi zničené napoleonskými válkami
 - b) vnucené, ale harmonické manželství
 - c) mateřství a boj s dětskými nemocemi
 - d) stáří a vdovství
- 4) Genderové konstrukty v Pamětech babičky Kavalírové
 - a) představy o mužích
 - b) představy o ženách

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Paměti babičky Kavalírové (různá vydání)

K. Stloukal. Královny, kněžny a velké ženy české. Praha, 1940

J. Machačová, J. Matějček. O středních vrstvách v českých zemích 1750 – 1950. Opava, 2002

J. Machačová, J. Matějček. Studie k sociálním dějinám. Opava, 2001

M. Lenderová. K hříchu i modlitbě. Žena v minulém století. Praha, 1999

M. Lenderová, T. Jiránek, Z. Bezecný. Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století. II. díl: dějiny mentalit.

P. Johnson. Zrození moderní doby. Devatenácté století. Praha, 1998.

P. Svobodný, L. Hlaváčková. Dějiny lékařství v českých zemích. Praha, 2004

M. Lenderová. Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století. Praha, 2002.

J. V. Frič. Paměti, 1.-3.díl. Praha, 1957

O. Wlasák. Sázavsko (periodikum vycházející v městě Sázavě)

Vedoucí bakalářské práce:

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc.
Katedra historických věd

Datum zadání bakalářské práce:

30. dubna 2008

Termín odevzdání bakalářské práce:

31. března 2009

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2008

Anotace:

Práce se zaměřuje na „dějiny žen“ v 1. polovině 19. století a vychází z jedinečného pramene, Pamětí babičky Kavalírové. Pro přehlednost je rozdělena do kapitol podle období lidského života v nichž se zabývá mnoha aspekty života ženy. Jednotlivá zjištění jsou konfrontována s dosavadními závěry badatelů ve snaze zjistit jejich míru platnosti, a potažmo určit možnost využití Pamětí babičky Kavalírové jako historického pramene.

Klíčová slova:

Memoáry; 19. století; ženy; každodennost

Annotation:

The work focuses on „women´s history“ in the 1st half of the 19th century and results from a unique source-book, „The Memoirs of a grandmother Kavalír“. For lucidity, it is fragmented according to periods of human life and it deals with many aspects of women´s life. Single findings are faced with recent results from scientists in an effort to establish their validity and the potential use of „The Memoirs of a grandmother Kavalír“ as a historical source-book.

Keywords:

Memoirs; 19th century; women; everyday reality

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 20. 3. 2009

Lucie Matoušová

Poděkování:

Chtěla bych poděkovat především profesorce Mileně Lenderové za to, že mě upozornila na kouzelnou knihu, Paměti babičky Kavalírové, a že mě vedla při psaní práce. Dále chci poděkovat za neskonalou ochotu ortopedu MUDr. Jiřímu Půlpánovi a stomatologům MUDr. Simoně Ságlové a MUDr. Josefu Bašovi, kteří mi věnovali čas a poskytli konzultaci.

Úvod	
1. „Starodávni škrábání“ ¹	1
1.1. Výběr a vymezení tématu (1)	
1.2. Dosavadní stav bádání (2)	
2. Memoáry	3
2.1. Obecná charakteristika (3)	
2.2. Specifika <i>Paměti babičky Kavalírové</i> (5)	
2.3. Jazyková stránka textu (6)	
2.4. Geneze textu a jeho úprava pro první vydání (7)	
2.5. Vývoj následujících vydání (8)	
Osudy rodiny Kavalírový	
1. Životopis Antonie Kavalírové	11
2. Sociální a společenský vzestup rodiny	13
<i>Paměti Antonie Kavalírové jako pramen k životním cyklům ženy</i>	
1. Dětství	16
1.1. Věk předškolní (16)	
1.2. Věk školní (18)	
1.3. Dospívání (20)	
2. Manželství	23
2.1. Materiální a citová základna manželství (23)	
2.2. Manželské právo vs. realita – ženská práva a povinnosti (25)	
2.3. Narušení každodenního stereotypu (28)	
3. Mateřství	33
3.1. Porodnost a její omezování (33)	
3.2. Těhotenství (34)	
3.3. Porod (35)	
3.4. Šestinedělí (36)	
3.5. Péče o nemocné (37)	
4. Stáří	39
Zajímavé aspekty v <i>Pamětech babičky Kavalírové</i>	
1. „Nespytatedlne sou Soudove Bóží“ ² – víra Antonie Kavalírové	43
2. Antisemitismus v první polovině 19. století	47
3. „Dobrá žena je lepší než zlatá koruna“ ³ – genderové konstrukty	50
Závěr	54
Přílohy	
1. Rodokmen Adlerů a Kavalírů	56
2. Fotografie	57
Seznam použitých zdrojů	59
Summary	63

¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. Praha 1947, str. 17.

² Tamtéž, str. 62.

³ Tamtéž, str. 173.

1. „Starodávní škrábání“

1.1. Výběr a vymezení tématu

Volba tématu této práce byla poměrně jednoduchou záležitostí. Již při prvním setkání musí *Paměti babičky Kavalírové*, tento unikátní a dosud plně nevyčerpaný pramen, každého čtenáře oslovit. Mě oslovil – jako (budoucí) historičku, jako člověka, jako ženu. Antonie Kavalírová v životě prošla ledasčím a mnohdy jí nebylo co závidět. Prokázala výbornou paměť (pamatuje si i jména z dětství) a ač nevzdělaná, uměla vyprávět tak sugestivně, že by jí to leckterý spisovatel mohl závidět. Obraz energické ženy, oslabené strastiplnými léty, sklánějící se se svými vzpomínkami nad sešitem, vyvolává nostalgiu a zvědavost. Co vše nám může tato prostá žena sdělit?

Stačilo se tedy pouze zamyslet, na jaký aspekt díla se zaměřit a jakým způsobem ho prezentovat. Paměti jsou unikátní výpovědi o člověku devatenáctého století – o jeho mentalitě, jazyku, vnímání okolního světa, majetkových poměrech či sociálních možnostech. Zachycují život rodiny, její společenský vzestup i sklářskou výrobu. Antonie Kavalírová nás ale zaujme především jako žena své doby a jako taková si vyzkoušela mnoho rolí – dcery, nezkušené dívky, manželky, několikanásobné matky, pilné hospodyně, podnikatelky a naposled i vdovy. V současné době se na Pardubické univerzitě čile rozvíjí výzkum dějin žen a dětství a *Paměti babičky Kavalírové* jsou unikátním pramenem právě k této problematice. Bude vám zde tedy předložen pokus o celistvé uchopení osudu ženy první poloviny 19. století. Antonie Kavalírová se narodila v chudé rodině a zemřela jako vdova po úspěšném podnikateli. Tím je tedy dáno sociální rozmezí, jímž se budeme zabývat. Na časové ose je pak pro nás určující první polovina 19. století. Pisatelka sice žila v letech 1804–1879, ale *Paměti* zachycují období mezi lety 1810–1862. Při mezigeneračních srovnáních se však několikrát dostaneme i mimo vymezené období.

Název této kapitoly byl vypůjčen od samotné Antonie Kavalírové. Má čtenáři přiblížit, v jakém duchu se celý text nese. Když se Antonie konečně rozhodla začít sepsávat své vzpomínky, napsala v dopise dceři Anně: „Přála bych každému, kdo bude to moje starodávní škrábání číst, aby ucítil, ale ne skusil, co sem já do mých 56ti Roků přežila!“⁴ Ve vzpomínkách se vynořují častěji ty trpné vzpomínky než chvíle radosti. Antonie svůj osud ale snášela trpělivě a litovala všechny, kteří procházeli něčím zlým. Již v této jediné větě také čtenář pocítí jazykovou jedinečnost díla, kterou se pokusíme zachytit v mnoha ukázkách,

⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 17.

kteří byly ponechány v původním nespisovném znění. Rodina Kavalírových měla velké množství členů, proto byla ve snaze předejít všem nedorozuměním na konec této práce umístěna pro naše účely stěžejní část rodokmenu rodiny Kavalírových od Olgy Zielecké.

1.2. Dosavadní stav bádání

Pamětem babičky Kavalírové dosud nebyla věnována zasloužená pozornost. Badatelé je sice znají a občas využívají pro své práce, obsáhlejší studii (zejména ze současnosti), bychom však hledali v podstatě marně. Krátkou zmínku o Antonii Kavalírové najdeme v *Lexikonu české literatury*.⁵ Ze stejného roku, tedy 1993, pak pochází i zatím jediná větší práce věnující se samotným *Pamětem*. Jedná se o dílo Jiřího Matějčka,⁶ pro kterého se *Paměti* staly podkladem k jedné z prvních snah o skutečně metodické využití memoárů a beletrie pro výzkum vývoje českých zemí v 19. století. Rodina Kavalírova, zejména jejich podnikatelská činnost, je zde srovnávána s dalšími skupinami společnosti. Tímto způsobem Matějček zjistil, že Kavalírovi byli typická sklářská rodina s obvyklými pracovními postupy, sňatečným chováním i velikostí rodiny.

Pro další ze zmínek o jméně Antonie Kavalírové se musíme ohlédnout až do r. 1967. Tehdy se věnoval Antonii Vojtěch Cvek ve své publikaci o slavných lidech z předhůří Vysočiny, *Lidé kraje mezi třemi vrchy*.⁷ Jeho příspěvek byl ale poměrně stručný a pozornost upíral spíše k osobnosti Antonie než k *Pamětem*. Zajímavější práce pak pocházejí z třicátých a čtyřicátých let 19. století, kdy byly *Paměti babičky Kavalírové* oblíbenou četbou. Jedná se o několik novinových článků, které budou zmíněny později, a zejména pak o studii *Babička Kavalírová* od Miloslava Hýska v knize *Královny, kněžny a velké ženy české*.⁸ Poprvé zde byly *Paměti* oceněny za výpovědní hodnotu o své době a byly vyzdvíženy jejich podstatné rysy – lidová moudrost, zbožnost, úcta k rodičům. Podobně jako Cvek vychází i Hýsek z toho, co o Antonii píše ve svých *Pamětech* J. V. Frič.⁹

Historiky, kteří s *Paměti* čas od času pracují a upozorňují na ně v rámci svých studií, jsou především autorka zaměřující se na ego-dokumenty, Milena Lenderová¹⁰ a dvojice

⁵ FORST, V. et al.: *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce*. Praha 1993, str. 682–683.

⁶ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí v českých zemích 1800–1850 (1875): *Paměti babičky Kavalírové*. In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 166–239.

⁷ CVEK, V.: *Lidé kraje mezi třemi vrchy*. Pelhřimov 1967, str. 55–56.

⁸ HÝSEK, M.: *Babička Kavalírová*. In.: STLOUKAL, K.: *Královny, kněžny a velké ženy české*. Praha 1940, str. 392–393.

⁹ FRIČ, J. V.: *Paměti*: 1.–3. díl, Praha 1957, 1960, 1963.

¹⁰ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006.

zabývající se sociálními aspekty 19. století, Jana Machačová – Jiří Matějček.¹¹ Podle odkazů v této práci si můžete všimnout, že M. Lenderová využívá *Paměti* především jako pramene k „dějinám mateřství“, zatímco J. Machačová a J. Matějček v nich hledají i jiné aspekty života v 19. století – rozvoj obchodu, genderové konstrukty atd.

Hlavním úmyslem zde bylo vytvořit mikrohistorickou analýzu života jedné ženy. Abychom zjistili míru reprezentativnosti získaných údajů, srovnávali jsme je s dosavadními závěry badatelů, kteří ve svých pracích obsáhli mnoho dalších pramenů (např. deníků, zpovědních zrcadel, ...). Nebylo proto nutné znovu je analyzovat, nehledě na to, že pramen zcela odpovídající svou strukturou a výpovědní hodnotou *Pamětem babičky Kavalírové* dosud není objeven. Určit míru platnosti některých závěrů, například jak by se při psaní memoárů vyjadřovala jiná žena ze stejné sociální vrstvy, z níž vyšla Antonie Kavalírová, proto zůstává prozatím téměř nemožnou záležitostí. Musíme tedy mnohokrát připustit práci s pouze pravděpodobnými závěry.

2. Memoáry

2.1. Obecná charakteristika

Memoáry jsou vzpomínky pisatele zachycené perem. Takto by se dal velmi zjednodušeně charakterizovat žánr, jímž se budeme dál podrobněji zabývat. Jsou to díla zachycující chronologicky a bez fikce to, co autor prožil, nebo čeho byl přímým svědkem.¹² Paměti patří do skupiny tzv. ego-dokumentů. Jsou také považovány za součást dokumentární literatury, v níž se zároveň objevují prvky uměleckého díla.¹³

Na rozdíl od deníku, který je psán téměř vždy pro vlastní potřebu, memoáry jsou většinou někomu určeny nebo má jejich sepisování přesně stanovený účel. Nacházíme tedy paměti, které mají předat dalším generacím nějaké poselství; mají upozornit na událost, jež by neměla být zapomenuta; mají pomoci pisateli „očistit“ se od minulosti a zhodnotit svůj život; mají vytvořit vzpomínku pro blízkého člověka nebo jsou sepisovány čistě za účelem finančního zhodnocení.

Podmínky ovlivňující vznik memoárů a jejich hodnotu jsou: popud autora, cíl sepsání, budoucí publikum, autorovo zařazení do společnosti, jeho znalosti, literární schopnosti,

¹¹ MATĚJČEK, J.: Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchy a emancipace žen. In.: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 215–219.

MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950*. Opava 2002.

¹² VÁLEK, V.: *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno 1984, str. 53.

¹³ Tamtéž, str. 11–12.

podmínky jejich vzniku a jejich jazyk.¹⁴ Paměti zachycují nejméně dvě časové roviny: čas dění a čas vyprávění. K tomu se později přidává čas vnímání.¹⁵ Memoáry jsou většinou sepisovány až „na stará kolena“, tedy čas dění a čas vyprávění je značně vzdálený. To je kladným i záporným jevem zároveň. Díky němu je totiž na minulost pohlíženo s větší objektivností, bez zkreslení emocemi, avšak zároveň je zde nebezpečí selhání paměti a nepřesného líčení informací.

Věrohodnost memoárů jako historického pramene je otázka, nad níž se na chvíli pozastavíme. Celkově paměti nejsou fiktivní konstrukcí, ale čtenář k nim musí přistupovat s vědomím, že některá fakta mohou být nepřesná.¹⁶ Stejně jako v jiných pramenech osobní povahy i zde nalézáme různý stupeň pravdivosti a zjištěná fakta je třeba ověřovat i z jiných zdrojů. Memoáry totiž nejsou objektivním zobrazením reality, ale obrazem, který nám předkládá jejich autor. Pisatel vybírá jednotlivá fakta z minulosti a předkládá je čtenáři subjektivně interpretované.¹⁷

Dalším rizikem, které musíme mít při použití memoárů na paměti, je to, že autor nezapisuje věci, které se mu zdají příliš zřejmé a obvyklé. Při četbě pamětí pocházejících z jiné historické epochy pak může dojít v interpretaci díla ke zkreslení (Je ten, kdo nepíše o své víře ateista? Kdo nepíše o znalosti němčiny, neovládal ji?). Svým rozsahem se memoáry mohou velmi lišit. Tím se liší i doba, po kterou jsou sepisovány. Může se navíc stát, že memoáry se ve svém závěru promění spíše v deník. To v případě, že pisatel dopíše a v jeho životě se dál odehrává něco zajímavého, co postupně připisuje.¹⁸

Memoáry jsou zpravidla rozděleny na menší celky podle významných hranic v životě pisatele. Autor má ve většině případů předem alespoň nahrubo rozvržené schéma a vybrané náměty, jimž chce věnovat nejvíce pozornosti. I tak ale jistá dávka spontánnosti samozřejmě zůstává – ta se však také mění s individuálním přístupem. Vítaným pomocníkem pro pisatele pamětí jsou uchované dopisy nebo dříve vedené deníky. Takovéto prameny jsou pak ideální pro opраšování minulosti.

Memoáry jsou známy již od antiky (Caesarovy *Zápisky o válce galské*), jejich tradice pokračovala i během středověku a humanismu (*Paměti Mikuláše Dačického z Heslova*). Velmi oblíbeným žánrem byly paměti ve Francii 17. století (Richelieu) a během

¹⁴ VÁLEK, V.: *K specifčnosti memoárové literatury*. Brno 1984, str. 41.

¹⁵ Tamtéž, str. 92.

¹⁶ Tamtéž, str. 32.

¹⁷ Tamtéž, str. 35.

¹⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947.

napoleonských válek (Chateaubriand).¹⁹ Během 19. století nabyla memoárová literatura některé nové rysy a ve 20. století se více rozrůznila a modifikovala.²⁰

Svým širokým časovým záběrem pomáhají paměti pochopit historikům zejména ty jevy, které se rychle vyvíjí. Myslíme tím zejména náhled společnosti na určité skutečnosti: genderové konstrukty, politickou situaci, snášenlivost s marginálními skupinami obyvatel, atd. Na rozdíl od pramenů úřední povahy nám memoáry poskytují výpověď o atmosféře doby, prozrazují nám to, co by jinak zůstalo utajeno, a zejména nám přibližují pisatelovu každodennost a pocity.

2.2. Specifika *Paměti babičky Kavalírové*

Paměti babičky Kavalírové jsou unikátním dílem hned z několika úhlů pohledu. Především se jedná o jediné paměti zachycující první polovinu 19. století, které sepsala žena z dolní střední vrstvy (původem z dolní vrstvy). Jako autoři memoárů figurují v historii, a v podstatě i dnes, častěji muži. Příčinu tohoto jevu můžeme hledat v jejich větší společenské a politické aktivitě, v jejich možnosti v minulosti dosáhnout vyššího vzdělání a snad i ve větší potřebě mužů uspokojit své ego.

Pokud sepisovaly své vzpomínky ženy, jednalo se v podstatě až do konce 19. století výhradně o příslušnice elit.²¹ Paměti žen pocházejících ze středních vrstev začaly vznikat až kolem poloviny 20. století, a zachycují tudíž maximálně konec 19., převážně však začátek 20. století.²² Antonie Kavalírová je však zřejmě dosud jedinou známou autorkou pamětí z nižší střední vrstvy píšící navíc o první polovině 19. století.

Paměti babičky Kavalírové vznikly na žádost Antoniiny druhé dcery Anny a Annina muže Josefa Václava Friče.²³ Prvotní nápad však podle korespondence vzešel od Antonie samotné. Poprvé se o něm zmiňuje v dopise Anně r. 1856. Objevil se dokonce hlas, který uvádí, že: „[...] podnět k napsání těchto pamětí dala autorce ‚Babička‘ Boženy Němcové.“²⁴ Jak se později zmíníme, existuje nepřímý důkaz, že Antonie tuto slavnou knihu četla a ano, spojitost mezi těmito dvěma knihami při četbě *Pamětí* napadne i sebeděle literárně

¹⁹ Přehled tvorby memoárů v minulosti z: VLAŠÍN, Š. et al.: *Slovník literární teorie*. Praha 1984, str. 261.

²⁰ VÁLEK, V.: *Memoárová literatura 20. století*. Brno 2000, str. 3.

²¹ Např.: A. L. z Lisova: *Rodinné paměti*, A. Potocká: *Anna hraběnka Potocká: paměti z let 1794–1820*.

²² Např.: B. Neumannová: *Byla jsem ženou slavného muže: paměti druhé ženy S. K. Neumanna*, R. Nasková: *Jak šel život: paměti a zápisky*.

²³ J. V. Frič: (*1829 v Praze – †1890 v Praze) český spisovatel, politik. R. 1849 zatčen a později odsouzen za velezradu. Vězněn v Komárně spolu s Františkem Kavalírem ml. Zde se seznámil s Annou Kavalírovou (Sázavskou), která se stala r. 1857 jeho druhou ženou. O rok později byl odvezen do vyhnanství v Sedmíhradech, poté žil se ženou v Londýně, Paříži, Berlíně, sám pak v Budapešti a Záhřebu. Měl čtyři děti, dvě zemřely krátce po porodu. K rodině, která žila osm let sama v Praze, se vrátil teprve r. 1880 a věnoval se už pouze literatuře.

²⁴ PROCHÁZKA, F. S.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: *Zvon*. Praha 1930, str. 573.

vzdělaného čtenáře. Nacházíme zde stejnou laskavost slova, moudrost stáří a mateřskou lásku. *Babička* byla vydána v roce 1855, tedy rok před první zmínkou A. Kavalírové o úmyslu sepsat své vzpomínky. Je zde samozřejmě jistá možnost, že prvotní nápad naší pisatelky byl skutečně reakcí na četbu slavné knihy. Ale je velice nepravděpodobné, že by žena téměř nevzdělaná reflektovala *Babičku* právě tímto způsobem. Vždyť tato dvě díla ani nelze srovnávat. *Babička* je vrcholné literární dílo, zatímco *Paměti* jsou písemnou památkou prostou jakýchkoli uměleckých ambicí. *Babička* byla sepsána jako koruna zdobící český památník písemnictví, zatímco *Paměti* měly být zcela soukromou záležitostí vznikající prvotně pro děti A. Kavalírové.

V roce 1858 Anna myšlenku na vznik *Paměti* oživuje a příštího roku již Antonie začíná psát: „Je to velká obtíž od 6ho Roku se upamatovat, co se mi zleho a dobrého v tom mym už dlouhým věku přihodilo, a přece bych vám tu radost pro památku a pro příklady túze ráda učinila.“²⁵ *Paměti* proto vyznívají jako náhrada za rodinné album fotografií a zároveň implicitně obsahují mnohá poučení. Explicitně babička nabádá a napomíná své děti jen výjimečně a častěji oslovuje dívky. Je nesporné, že když byly *Paměti* směřovány potomkům, procházely bedlivou autocenzurou. Tento poznatek musíme mít při jejich zkoumání stále na paměti.

2.3. Jazyková stránka textu

„Přáli bychom Pamětem babičky Kavalírové nejen pro jejich obsah, ale i pro jazyk, kterým jsou psány,“ píše J. Zubatý krátce po vydání *Paměti*, „aby našly mnoho čtenářů; psala je Češka, která byla i po stránce jazykové prosáknuta poctivým českým duchem [...]“²⁶ Nesporně nejoriginálnější stránkou *Paměti* je totiž jejich stránka jazyková. *Paměti* jsou jedinečným pramenem pro poznání nespisovné a mluvené češtiny prvních desetiletí 19. století. Antonie Kavalírová – žena téměř bez vzdělání – psala tak, jak mluvila. „Vyjadřovala se lidově, jak se v českých rodinách mluvilo, užívala lidových srovnání a obrazů, jež mají svěžest a šťávu, a ráda se dovolávala přísloví. Dovedla výrazně charakterizovat lidi i jejich činy a nikdy neokolkovala; platilo o ní, že co na srdci, to na jazyku.“²⁷

²⁵ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 17.

²⁶ ZUBATÝ, J.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: *Naše řeč*. Praha 1930, str. 84.

²⁷ HÝSEK, M.: *Babička Kavalírová*. In.: STLOUKAL, K.: *Královny, kněžny...* Praha 1940, str. 397.

O barvitá přirovnání u Antonie Kavalírové vskutku nebyla nouze: „Je suchá jako kosinka; Je živa jako punčocha; Jako když ukradne sem ho přivítala.“²⁸ To je jen zlomek z jejího repertoáru. Zachycení skutečně emotivní události často podtrhává zdvojením některého slova: „Druhej den sme hocha smutně, smutně pochovali; Tu radost mou vám, milý dobrý Děti, nemůžu, nemůžu vypsát.“²⁹ Josef Zubatý pak upozorňuje na neobvyklá použití některých slov: „Slova *dobře* užívá paní Kavalírová docela ve smyslu něm. *recht*, na př.: [...] máš dobře, milá ženo. [...] Často nalézáme odůvodňovací spojku *jako* u přívlastků, na př.: nechal ho, jako hodný [...] projít.“³⁰

Její špatná gramatická vybavenost ji trápila a několikrát se v *Pamětech* omlouvá za chyby a svou neznalost.³¹ Kromě vlastních vzpomínek také zachycuje události nebo návštěvy, které ji vyrušily z psaní.³² Kontinuita vyprávění ale přesto zůstává neporušena. Babička Kavalírová v sobě skrývala velký kus skutečné literátky. Výrazně je to vidět například v umění plasticky modelovat postavy, které autorka dokázala charakterizovat nejen popisem, ale také jejich mluvou a vystupováním.³³

2.4. Geneze textu a jeho úprava pro první vydání

Antonie Kavalírová své *Paměti* začala psát 7. května 1859, tedy ve svých šestapadesáti letech, kdy byla už šest let vdovou. Nejstarší dceři bylo v té době třicet šest let a nejmladší dvanáct. Základní obsah ke své současnosti psala rok. Poté se *Paměti* mění spíše v deník. Babička Kavalírová do něho vpisovala přibližně v intervalu půl roku až roku – první stížnosti na své stárnoucí tělo, návštěvu Karlových Varů, složení doktorátu syna Karla.³⁴

Jak často nad svůj sešit zasedala, netušíme. Zdá se však, že psala docela pilně, když celou svou minulost vypsala během jednoho roku. Nejdříve vzpomínala a rozmyšlela se, co je z jejího života hodné zaznamenání. Pouze jednou se během vyprávění vrátila k události, která se stala dříve, protože na ni zapomněla. Vynikala uměním vyprávět tak, jak v dnešní „televizní“ době už lidé neumí. Vždyť také měla deset dětí a nespočet vnoučat, které po ní jistě chtěly vyprávět pohádky. Jeden z těchto vnuků, Josef Jan Frič,³⁵ nám o jejím stylu

²⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 38, 41, 61.

²⁹ Tamtéž, str. 54, 166.

³⁰ ZUBATÝ, J.: *Paměti* babičky Kavalírové. In.: *Naše řeč*. Praha 1930, str. 85.

³¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 21, 38, ...

³² Tamtéž, str. 20, 24, ...

³³ VESELÝ, A.: *Paměti* babičky Kavalírové. In.: *LUMÍR*. Praha 1930, str. 499.

³⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 159–166.

³⁵ J. J. Frič: (*1861 v Paříži – †1945 v Praze) syn Josefa Václava Friče a Anny Kavalírové (Sázavské). S bratrem Josefem Ludvíkem Fričem vybudovali dílnu na výrobu optických a geodetických přístrojů. Oženil se s o třináct let mladší Marií Federovou. Po smrti bratra založil hvězdárnu v Ondřejově, kterou r. 1928 věnoval státu. Po tetě Josefě Kavalírové zdědil sešit s paměti jeho babičky Antonie Kavalírové a postaral se o jejich vydání.

zanechal svědectví: „Svůj památník sepisovala babička snad rok, snad dvě léta pilně den co den. Slýchal jsem o tom nejednou vyprávět. Sedávala v myšlenkách v besídce při řece u sázavského mlýna a psávala pak u stolku v hořejší ‚seknici‘ s vyhlídkou na zámek a okolní kopce. Psala hned na ráz bez jedinké chyby.“³⁶

Antonie se snažila celé *Paměti* vtěsnat do jednoho sešitu, aniž by jí přišla na mysl možnost koupit sešit druhý. Snad to bylo ze šetrnosti, snad chtěla, aby byly paměti celistvé. Kvůli tomu však působí místy značně stručně a jak sama říká, nemůže vypsát vše, co se stalo.

Zásahy editorů do vydávaných ego-dokumentů nejsou vždy právě citlivé, což častokrát znemožňuje historikovi poznat jejich pravou hodnotu. V případě námi zkoumaných memoárů byly zásahy rozsáhlé, avšak zdá se, že poměrně citlivé. Snaží se nás o tom ve svých komentářích přesvědčit první vydavatel *Pamětí*, J. J. Frič, který až do své smrti dohlížel i na jednotlivá další vydání. Podle jeho slov bylo velmi obtížné najít vhodnou podobu textu pro vydání, aby jejich kouzlo zůstalo neporušené.³⁷

Původní znění bylo psáno švabachem, navíc téměř bez dělek. J. J. Frič se sám ujal přípravy textu. Zvolil pro tisk latinku a délky doplnil podle vlastního uvážení. Některá interpunkční znaménka byla užívána jako pouhé ozdůbky, ty Frič odstranil a naopak přidal čárky a tečky tam, kde jich bylo třeba pro snadnější pochopení autorčiných myšlenek. Ponechal však psaní velkého písmene na začátku jmen osob, předmětů a míst, které jí byly obzvláště milé. „Obsahově převzato je z rukopisu skoro všechno. Některé stati třeba méně cenné, podržel jsem přece alespoň z části buď pro zajímavost věci nebo dikce a vypustil jsem pouze líčení menších příhod a nehod rodinných podřízeného významu, které pro nedostatek místa sneseny jsou jako nesouvislé občasně záznamy na posledních [sic!] stránkách rukopisu.“³⁸

2.5. Vývoj následujících vydání

Paměti babičky Kavalírové byly poprvé vydány v roce 1929 Spolkem českých bibliofilů. Jednalo se o samotný text *Pamětí*, doplněný pouze komentářem J. J. Friče a dopisem Antonie Kavalírové, v němž oznamuje dceři počátek své práce. Navíc je zde kopie originálního dopisu, takže je možné si prohlédnout i autorčino písmo. První vydání mělo náklad pouhých dvě stě exemplářů, a přestože bylo vytištěno na drahém holandském papíře,

³⁶ FRIČ, J. J.: K prvému vydání. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 11.

³⁷ FRIČ, J. J.: Poznámky úvodní. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 193–195.

³⁸ Všechny zmínky o edičních změnách jsou převzaty z: FRIČ, J. J.: Poznámky úvodní. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 193–195.

bylo hned rozprodáno.³⁹ Eduard Bass v *Lidových Novinách* vyjádřil lítost nad způsobem prvního vydání, protože pro svou vysokou cenu a nízký náklad nebyla tato jedinečná kniha přístupná lidovým čtenářům, pro které je podle Basse určena nejvíce.⁴⁰

Podruhé, r. 1930, již byly *Paměti* určeny širším vrstvám veřejnosti svou cenou i velikostí nákladu. Pro lepší orientaci v textu je v záhlaví stránek uvedeno místo, v němž se děj vyprávění odehrává. Navíc je druhé vydání obohaceno o velké množství příloh a komentářů (rodinné dopisy, vlastnoruční záznamy z modlitebních knih, komentář k úpravě textu, ke sklářství, k rodům Hoffmanů, Adlerů a Kavalírů). A atraktivita knihy byla zvyšována i v dalších vydáních: ve třetím (1938) je nově přidán přehledný rodokmen od Olgy Zielecké, v pátém (1940) jsou fotografie a kresby rozmístěny z obrazové přílohy přímo do textu. V devátém (1947) vydání však mizí záhlaví jednotlivých stran.

Dosud posledním – a nutno říci, že z toho, co jsme měli možnost vidět,⁴¹ nejméně povedeným – je vydání z roku 1993. Vyšlo jako účelový tisk pro sklárny *Kavalier* a dle toho bylo upraveno. Původní ilustrace byly sice vyměněny za zdařilé kresby ze sklářského prostředí, avšak Fričův úvod k druhému vydání byl nahrazen úvodem signovaným Sklárnami *Kavalier* a. s., z kterého vyplývá, že vydání vzniklo jako dar obchodním partnerům. Původní přílohy zůstaly a byly rozšířeny o osudy sázavských skláren do posledních let. Po editorské stránce je text obzvláště nezvládnutý. Už při náhodném srovnání s předchozími vydáními nacházíme jazykové nepřesnosti v textu. Jsou například odstraněny dvě přeškrtnuté věty, které byly v předchozích devíti vydáních záměrně ponechány. Podle J. J. Friče jde o jediné, které v textu byly, a proto je ponechal jako výpověď o tom, jak čistě Antonie Kavalírová psala. V nedávné době byly *Paměti* také namluveny jako četba na pokračování pro *Český rozhlas*.⁴²

Na příkladu *Pamětí* lze sledovat také vydavatelskou praxi v jednotlivých obdobích 20. století. Na první pohled je nápadné, že *Paměti* byly vydávány nejvíce v dobách druhé světové války,⁴³ tedy ve chvílích nejtěžších pro český lid. Eduard Bass po jejich třetím vydání napsal, že četba *Pamětí* působí na člověka v té těžké době jako balzám a na příkladě životní statečnosti jedné ženy předvádí nezlomnost celého národa, který je mnohokrát „lámán“, a přesto se nevzdává.⁴⁴ Je také zajímavé, že v dobách komunistického režimu nevyšly ani jednou. Příčiny lze najít hned dvě. Kavalírovi byli kapitalisté, stejně jako jejich potomci, pod

³⁹ FRIČ, J. J.: K druhému vydání. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 13.

⁴⁰ BASS, E.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: Literární svět, *Lidové noviny*. Praha 7. 12. 1929, str. 17.

⁴¹ Pracovali jsme s prvním, druhým, třetím, pátým, devátým a desátým vydáním.

⁴² Antonie Kavalírová: *Paměti babičky Kavalírové*. [zvukový záznam] Čte Antonie Hegerlíková. Praha: Knihovna a tiskárna pro nevidomé K. E. Macana, 2002.

⁴³ Mezi lety 1938–1945 vyšly *Paměti* šestkrát (třetí až osmé vydání), z toho hned čtyřikrát v roce 1940.

⁴⁴ BASS, E.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: *Výchova osobnosti, Lidové noviny*. Praha 30. 10. 1938, str. 9.

jejichž vedením sklárny v období mezi světovými válkami patřily k bohatším podnikům. A zadruhé, Antonie Kavalírová byla hluboce věřící žena, která byla hrdá na to, že žila podle křesťanských zásad.

1. Životopis Antonie Kavalírové

Antonie Kavalírová se narodila jako nejstarší ze šesti dětí sklářského mistra Josefa Adlera a Anny Adlerové, rozené Seidlové, v roce 1804, roce obrovské neúrody, jež zasáhla celou Evropu. Poprvé otevřela oči „v dřevěném přízemním stavení u zámku, obývaném osmi sklářskými rodinami.“⁴⁵ Již v raném dětství se setkala s válečnými útrapami. Sama si dobře pamatovala na vojáky táhnoucí kolem jejich stavení a s tím spojená četná omezení. Když válečné konflikty ve střední Evropě konečně ustaly, bylo jí sedm let a českým králem byl František I.

Ze všech sourozenců se dospělosti dožila pouze ona a její sestra. Jeden bratr se narodil mrtvý, další sourozenci zemřeli ve věku čtyř, šesti a třinácti let. Nejstarší vzpomínky pisatelky pochází z dob, kdy jí bylo šest let a žila s rodiči v „Hraňboži“.⁴⁶ Život Antonie byl od dětství naplněn stěhováním se z místa na místo. Válečná léta poznamenala české země chudobou a najít výdělek bylo obtížné. Adlerovi si založili sklářský obchod v Příbrami. Zpočátku se rodině dařilo, ale po státním bankrotu v roce 1811 a vzniku konkurenční prodejny byl Josef Adler nucen vrátit se k původnímu povolání skláře. Nejdříve odešel do vzdálené hutě na rok sám, ale odloučení od rodiny bylo příliš kruté.

Když bylo Toničce třináct let, museli rodiče ukončit její školní docházku a přestěhovat se do huti „Marije hajm“.⁴⁷ Zde musela i Tonička těžce pracovat. Pece se ale pro neúspěch brzy vyhasily a aby Adlerovi přežili zimu, musela Tonička s matkou chodit pracovat k příbuzným na panství do Veltrus. Přesto ale děti často plakaly hlady a k jídlu dostávaly místo chleba brusinky s mlékem. Tonička jako nejstarší dcera vnímala trápení rodičů velmi intenzivně. Paradoxní je, že rod Adlerů byl ještě v poslední čtvrtině 18. století poměrně majetnou rodinou a matka Anny Adlerové pocházela z významného rodu Hoffmannů.

Na jaře r. 1817 byl Josef Adler přijat do huti v Těchobuzi.⁴⁸ Adlerům se po čase dařilo lépe a do rodiny začal docházet mladý sklář, František Kavalír. Toniččini rodiče ho měli rádi, protože byl velmi pracovitý. On sám prý měl Toničku rád, už když o ní slyšel poprvé vyprávět. Po čtyřech letech námluv a přemlouvání si Antonie na nátlak rodičů o osm let

⁴⁵ CVEK, V.: *Lidě kraje mezi třemi vrchy*. Pelhřimov 1967, str. 55.

⁴⁶ Zřejmě zaniklá část obce Dobrnice, tento název nese už jen Lesní družstvo Chraňbož sídlem v Leštině u Světlé.

⁴⁷ Huť Marienheim (Mariin domov) v Otovicích u Kralup nad Vltavou dodnes existuje.

⁴⁸ Od roku 1735 byl majitelem těchobuzského panství Antonín Adler, jeho syn Ignác zde založil sklářskou huť. Ta byla r. 1782 uzavřena a znovu otevřena téměř po dvaceti letech Josefem Hoffmannem. Místní sklárny byly definitivně uzavřeny v roce 1830.

staršího Františka vzala. Ani jeden neměli žádný majetek, ale k práci v huti si přibrali ještě výčep kořalky a řezání tabulek do oken. Brzy se jim dařilo lépe a rodina se rozrůstala.

Hned po svatbě Antonie otěhotněla a od té doby byla těhotná nebo kojící nepřetržitě dalších dvacet šest let. Povila celkem dvanáct dětí, dospělosti se jich dožilo deset. Šest let po svatbě se mladá rodina, spolu s Adlerovými, znovu stěhovala. „Šikanování“ těchobuzského správce je vyhnalo do „Frauntále“.⁴⁹ Zde zůstali tři roky, ale huť prodělávala.

Kavalír se smluvil se dvěma společníky a pronajali si od židovského obchodníka Lazara Pika huť ve „Vostředku“.⁵¹ Když se společníci nepohodli, huť připadla Kavalírovi. Přes velké odstupné, které jim musel vyplatit, a vysoké podíly, které dával Pikovi, si zde Kavalírovi finančně velmi pomohli. Mohli proto svým dětem po ostředecké škole dopřát vyššího vzdělání a kvalitní výchovy.

V roce 1835 koupili Kavalírovi mlýn v Sázavě, dnes zvaný Na Kácku, a vedle něho vystavěli huť. Postupně od základů přestavěli i mlýn, pilu a všechny hospodářské budovy. Tři roky pracovali na dvou místech zároveň. Když jim vypršela smlouva v Ostředku, Pikovi nechtěli smlouvu rozvázat, a začaly dlouhé soudní tahanice, které však přece jen po deseti letech vyhráli Kavalírovi.

V revolučním roce 1848 měli Kavalírovi v Praze šest dětí. Druhý nejstarší syn František byl 1. 7. 1849 zatčen a odsouzen za velezradu na doživotí (nakonec jen do amnestie r. 1854). Krátce nato byl odvezen do Komárna. Sestra Anna, která za ním jezdila, se stala pro komárenské vězně „co měsíc zřejměji hlavním naším andělem strážným“.⁵² Vozila jim oblečení i jiný proviant, za nějž údajně utratila své věno, a seznámila se zde s J. V. Fričem, svým budoucím manželem.

Otec rodiny, František Kavalír, onemocněl a v roce 1853 byla jeho nemoc natolik vážná, že ho nechali převést do Prahy. Na Sázavu už se nevrátil a ve velkých bolestech skonal. Bylo mu padesát sedm let. Starost nad hutí museli převzít dvaadvacetiletý Josef a dvacetiletý Eduard, kteří obchodu pramálo rozuměli. Navíc Eduarda málem odvedli na vojnu. Zachránila ho až těžká operace zubů a lícní kosti.

⁴⁹ Huť Frauental v Pohledu u Havlíčkova Brodu. Její jméno vychází z názvu bývalého pohledského ženského cisterciáckého kláštera Der lieben Frauen Tal, zkráceně Frauental – Údolí panen.

⁵¹ Ostředek u Benešova. Huť založena r. 1715, pro nedostatek surovin po pár letech uzavřena. R. 1819 koupil panství Alois Zubatý, r. 1828 huť pronajal Franzi Adlerovi, bratřenci Antonie Kavalírové. Po jeho neúspěchu si sklárnu pronajal Lazar Pik a pachtoval ji F. Kavalírovi a jeho společníkům. Poté huť pachtoval Kavalírův švagr J. Ježkal. R. 1883 byly pece vyhašeny a budovy sklárny r. 1891 zbourány.

⁵² FRIČ, J. V.: *Paměti*. 2.díl. Praha 1960, str. 421.

A to už jsme se dostali téměř na konec vzpomínek. Ještě se (teď už) babička Kavalírová zmiňuje o peripetiích Anny a Friče, o jejich pobytu v Sedmíhradsku, kde jim zemřel prvorozený syn (v Sázavě pak druhé dítě, tentokrát dcerka). Tím se pisatelka dostává až ke své současnosti. Jak jsem se již zmínila, následuje ještě několik krátkých zápisů, psaných vždy s odstupem několika měsíců. Celý sešit je pak zakončen zápisem dcery Marie z 31. března 1879 o skonu milované matky.

2. Sociální a společenský vzestup rodiny

Na počátku 19. století nastala příhodná doba pro vznik a zlepšení postavení podnikatelských rodin. Pro získání moci už nebylo třeba „správně“ se narodit, stačilo mít dostatečný majetek. Často docházelo k proměně pronajímatelů manufaktur na továrníky. Machačová a Matějček uvádí za příklad takového člověka právě Františka Kavalíra, který se svou pílí stal velkopodnikatelem.⁵³ Nenechme se však mýlit. Kavalírovi nechtěli získat moc, zřejmě jim byla lhostejná i společenská prestiž. I když J. Matějček upozorňuje na jejich „ochotný příklon k vyšším kulturním vzorům“, který spatřuje v hraní na klavír, ježdění v kočáře, léčení v Praze, obrazech v bytě, slavnostech pro honorece atd.,⁵⁴ snažili se zřejmě „jen“ uživit obrovskou rodinu, získat takové finanční zabezpečení, aby nikdy nemuseli strádat tak jako v mládí. Obdiv jim patří za to, že alespoň podle *Paměti* se pro svůj majetek skutečně nadřeli, sami ohýbali záda, snažili se být spravedliví a nezískat nic na úkor druhého člověka.

Uvědomíme-li si, že v dětství Antonie mnohokrát plakala hlady a František od třinácti let pracoval, je o to více ohromující, jak významný podnik založili. Za svého života František vystavěl huť a mlýn v Sázavě, jeho synové pak postavili další dvě hutě a vyvinuli speciální laboratorní sklo, které získalo čestné uznání na mezinárodní výstavě v Paříži r. 1855, zlatou medaili v Londýně r. 1861 a vyváželo se i do Ameriky.⁵⁵ Co se s firmou KAVALIER dělo později, od zestátnění po současné potíže, ponechme stranou.

Podmínkami velkého podnikatelského úspěchu Kavalírových bylo zejména fyzické úsilí obou manželů, jejich dobré zdraví, kvalifikace, zajímavé nápady, organizace práce, spořivost a inteligence.⁵⁶ Vraťme se ale zpět na začátek. Kavalírovi si vydělali první skromný obnos v Těchobuzi. O prvních obchodních peripetiích a všem, co musela Antonie obstarávat kromě domácnosti a skromného hospodářství, jsme se již zmínili v předchozí kapitole. Lze

⁵³ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách...* Opava 2002, str. 27.

⁵⁴ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí.... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 222.

⁵⁵ Simax Borosilicate glas – Kavalier a.s. URL: http://web.kavalier.cz/cz/site/o_nas/historie.html.

⁵⁶ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí.... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 208.

řící, že se Kavalírovi vypracovali z venkovských bezzemků, kteří naložili svůj majetek na jeden vůz, na kapitalistické malovýrobce či téměř na členy průmyslové buržoazie.⁵⁷ J. Matějček vypočítal, že roční úspory (nikoli výdělek) Kavalírových v době pronájmu sklárny v Ostředku byly asi sedm až deset tisíc zlatých, což bylo asi třicetkrát až čtyřicetkrát více než u sklářského tovaryše.⁵⁸ Můžeme zvážit, zda by se toto stalo, nebýt přičinění jedné ženy. Byla to právě Antonie, která přemluvila svého muže (na radu svého otce), aby neváhal a mlýn v Sázavě koupil. Byla to ona, kdo se dokonce nebál promluvit během obchodního jednání a dohodnout konečnou cenu.

Během poloviny 19. století se pozdně feudální národ měnil v národ moderní, fungující na kapitalistickém principu.⁵⁹ František Kavalír byl kapitalistou v pravém smyslu slova. Ve starém feudálním systému byl majetek využíván zejména pro utváření životního stylu.⁶⁰ Avšak Kavalírovi se nebáli vložit své jmění do poměrně riskantního podniku, aby se pokusili získat vlastní majetkovou základnu. Rozvíjeli technologické podmínky výroby (zejména po převzetí skláren syny Eduardem a Josefem v padesátých a šedesátých letech 19. století). Podle Matějčka v klasické *lesní* sklárně s jedním ohništěm, jakou vlastnil i František, pracovalo obvykle 18–24 osob u pece, další muži obstarávali suroviny, topení atd.⁶¹ František stál až do konce svého života u sklářské pece, oproti tomu jeho synové už se podobali více skutečným továrníkům – věnovali se organizaci výroby, hledali nové technologie a prezentovali své výrobky na světových výstavách.

I když se to tak na první pohled nemusí zdát, už v generaci Františka a Antonie patřili Kavalírovi mezi pouhých 15–20 % obyvatel českých zemí, kteří se řadili ke střední vrstvě. Do této vrstvy se podle Machačové a Matějčka řadí obyvatelé se středními příjmy a středním majetkem, obvykle vlastníci nemovitosti, kteří ale pro uživení rodiny musí na rozdíl od horních vrstev pracovat a na rozdíl od dolních vrstev si mohou dovolit spořit.⁶² Ve srovnání s ostatními továrníky se jejich majetek nemusí jevit příliš vysoký. Ptejme se ale, proč tomu tak bylo. Zejména je třeba si uvědomit, jaký obnos peněz se *točil* v provozu podniku, hospodářství a domácnosti. Kavalírovi vynakládali stále větší sumu peněz na rozšiřování podniku a zdokonalování výroby. Další velké náklady tvořily splátky obchodnímu domu Lazara Pika a později výlohy na soudní řízení s ním. Ale tou nejuctyhodnější investicí bylo

⁵⁷ Dle kategorizace O. Urbana. In.: URBAN, O.: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 2003, str. 123–125.

⁵⁸ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 215–216.

⁵⁹ URBAN, O.: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 2003, str. 40.

⁶⁰ Tamtéž, str. 64.

⁶¹ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 170.

⁶² MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách*... Opava 2002, str. 23.

bezesporu vzdělání dětí. Vezmeme-li v úvahu již uvedené roční úspory Kavalírových, celkový obrat podniku musel být skutečně vysoký.

V *Pamětech* nacházíme takové prvky vypovídající o sociálním vzestupu rodiny, které jsou typické především pro ženskou každodennost. Jedním z nich je například pečení chleba. Když byla Tonička malá, kupovali Adlerovi chléb z nejlevnější nekvalitní mouky, protože neměli na suroviny, z kterých by si jej napekli doma. V pozdějších letech už jej mohli péct sami. Teprve rok po svatbě, po narození syna, si Kavalírovi vzali na výpomoc děvečku (a to nikoli z marnivosti, ale z nutnosti), po pětadvaceti letech už Antonie mluví o celé čeládce. Zatímco Antonie ani František nepobyli ve škole více než šest let, všechny jejich děti dostaly možnost kvalitního vzdělání (včetně dcer). Navíc jejich dětství nebylo předčasně ukončeno potřebou podílet se na živění rodiny.

Dostáváme se zde ke společenskému vzestupu rodiny. Když Macháčová a Matějček píší o kultivaci rodin jako možném důsledku dobrého vzdělání potomků,⁶³ jako by přitom měli na mysli právě rodinu Kavalírovu. V pouhých třech generacích se změnila situace od naprosté negramotnosti (Adlerovi neuměli ani psát, podepisovali se křížky) k hned dvěma studentům univerzity. Zároveň je s vzestupem vzdělání u Kavalírů zřejmý jeho dopad na lepší ekonomickou situaci rodiny. A zpětně – vyšší výdělky umožňovaly dopřát dětem dobré školy. V dalších generacích se pak dokonce z členů rodiny stávaly významné postavy české kultury (dcera Antonie Kavalírové-Veselé se stala primadonou Národního divadla, synové Anny Kavalírové-Fričové založili ondřejovskou hvězdárnu *Žalov*, jeden ze synů Karla Kavalíra se stal soudním lékařem, druhý advokátem, syn Josefky Kavalírové-Wenigové byl profesorem zoologie). Další vnučky Antonie Kavalírové se za výjimečné osobnosti provdaly (jedna z dcer Antonie Veselé se provdala za Bedřicha Frída, druhá za Josefa Václava Sládka). Díky dostatečnému finančnímu zabezpečení a citlivému přístupu rodiny pak měly ženy v rodině Kavalírově možnost volit si partnera svobodně, bez nutnosti hledat pro sebe existenční zajištění.

⁶³ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách...* Opava 2002, str. 189.

Paměti Antonie Kavalírové jako pramen k životním cyklům ženy

1. Dětství

1.1. Věk předškolní

O postavení společnosti k dítěti v minulých staletích toho bylo napsáno mnoho, a přesto doposud o této problematice nemáme dostatek znalostí. O 19. století už toho ale víme tolik, abychom ho mohli považovat za: „[...] století rodiny, čas zrodu *sweet home, sladkého domova* [zvýraznila autorka citátu], století vzniku intimních rodinných vztahů, zesílení láskyplných vazeb mezi rodiči navzájem a rodiči a dětmi.“⁶⁴ Má se za to, že k této změně došlo nejdříve v měšťanské společnosti, kde rodina přestává být svázána společnou ekonomickou činností.⁶⁵

Jak vnímala příchod dalšího potomka chudá rodina (jakými byla na našem území většina), která neměla dostatek prostředků ani k nasycení stávajících členů domácnosti? Opominu zde tíživý problém doby vyskytující se zejména v dělnických koloniích, jímž je odkládání dětí, což se bezprostředně netýká *Pamětí*. V kapitole *Mateřství* se zmíním o omezování porodnosti. Všeobecně však platilo, že se lidé řídili pořekadly typu: „Když dá Bůh červíčka, dá taky chlebička.“ V katolických rodinách je narození dítěte pokládáno za stupínek do nebe, avšak pokud rodina hladověla, jen těžko dokázala projevit radost nad narozením dalšího potomka. Když se Adlerovi dostali z největších existenčních problémů a Antonii v Těchobuzi zemřeli dva bratříčci, rodiče Adlerovi si povzdychli: „[...] dyž sme je těžko živili mněli sme je oba, a tejt', že by sme je lehčejc uživili, tak nám je Bůh vzal.“⁶⁶

Na příkladě rodiny Adlerových, jimž umřely čtyři děti ze šesti, je patrné, že přes zlepšující se lékařskou péči se mortalita dětí v první polovině 19. století nijak výrazně nesnižovala. Kolem roku 1800 se dospělosti dožilo jen jedno ze dvou narozených dětí. Na konci 19. století pak mohly oslavit dvacáté narozeniny pouze dvě třetiny dětí.⁶⁷ Velká část z nich pak umírala v prvních letech života. Hlavním důvodem úmrtnosti kojenců byly obtíže spojené s jejich nároky na specifickou stravu. Philippe Ariès došel k závěru, že pro vysokou úmrtnost si právě k těm nejmenším dětem nevytvářela citové pouto rodina, ani společnost.⁶⁸ Jen těžko si však lze představit matku, která by nad úmrtím dítěte mávla rukou. Přesto

⁶⁴ LENDEROVÁ, M.: *A ptá se, knížko má...* Praha 2008, str. 164.

⁶⁵ Tamtéž, str. 165.

⁶⁶ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 64.

⁶⁷ HORSKÁ, P.: Populační exploze po evropsku. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha 1990, str. 358.

⁶⁸ HORSKÁ, P.: Evropská rodina se mění. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 309.

v *Pamětech* nacházíme několik myšlenek, které by se dnešnímu člověku mohly zdát přinejmenším necitlivé.

Smrt svého bratra Antonie komentuje slovy: „Může si každéj pomyslit mých Rodičů nářek; zajedno, že už pomahal Otcí pracovat v hutí a druhý, byl už 14 Roků starej a byl tůze hodnej hoch a tůze moc skusil.“⁶⁹ Když Antonii zemřel prvorozený syn, myslela si: „[...] že už nebude ten Svět co byl, a že mně nebude už na Světě nic těšit.“⁷⁰ Smrt jedenáctého dítěte už tak tragicky nepřijala, skoro by se zdálo, že píše o smrti cizího chlapce. Po skonu prvního potomka dcery Anny ji utěšuje, že je dobře, že ho Bůh povolal k sobě, protože na světě je jenom trápení. Můžeme zde tedy pozorovat, že skon staršího dítěte byl brán z různých důvodů tragičtěji – ať už pro větší citové pouto či pro ztrátu pracujících rukou. Stejně tak první děti byly více očekávány, a proto i více oplakávány. Ať už byla ale ztráta v rodině sebebolestnější, pomáhala ji překonat víra v Boha

Rodičku učila o novorozeně pečovat porodní bába, popřípadě zkušenější blízká žena. Mnoho dívek také ovládalo péči o dítě z dob, kdy musely roli chůvy přebrat od svých matek a starat se o své sourozence. Jak žena zvládala postarat se o množství domácích prací a ještě o děti? Je pravděpodobné, že především nebylo obvyklé kojit příliš často, aby žena nemusela odbíhat od práce. Státní péče o předškolní děti směřovala především k dělnickým matkám a nejchudším lidem ve městech. Na venkově víme o přivazování potomků k pevným předmětům nebo péči o sourozence přebíraly starší děti. O Antonii Kavalírové se dočítáme, že péči o prvního chlapce převzali po dvou letech její rodiče. Později měla rodina chůvu (zřejmě nějakou místní ženu), protože když prvorozené dítě u prarodičů zemřelo, děda Adler prohlásil: „[...] už žádného toho hochu sem nevemu, dybys jich deset mněla, každéj mi tady musí umřít, milá holka.“⁷¹ V Praze se o studující děti starala Anna. Věnovala výchově sourozenců téměř deset let a její autorita byla nesporná.

Hlazení, líbání, chování na klíně bylo pro dítě považováno za nevhodné a doporučovalo se pouze za odměnu. Zejména na vesnici bylo ojedinělé. Naopak tělesný trest byl považován za velmi účinný prostředek výchovy zajišťující dobré mravy dítěte.⁷² V *Pamětech* se ale dočteme, že ne všude se tato doporučení dodržovala: „Věřu mi bylo lepčí, dyž ste byly malý, dyž ste dováděly a škádily se. Bít sem vás nikdy, milý Děti, nemohla, proto že sem to tůze cítila, že vás to bolí, a přece mi Bůh dal tu milost, že ste všichni hodný

⁶⁹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 52.

⁷⁰ Tamtéž, str. 70.

⁷¹ Tamtéž, str. 70.

⁷² LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 147, 150.

a dobrý.“⁷³ Když byla Antonie malá, občas byla výchovně ztrestána, ještě v šestnácti letech například od matky dostala „pár klofců“ za odmítání Františka Kavalíra.⁷⁴ Už během 19. století se objevil odpor k fyzickým trestům a snaha o racionální výchovu.⁷⁵

Stejně jako bylo obvyklé na vesnicích, ani děti u Kavalírů nežily zavaleny hračkami. O dětském pokoji či nábytku už vůbec nemůže být řeč. Velký nákup, kterým byl odměněn syn po ošetření úrazu oka, popisuje Antonie takto: „Šla sem a koupila sem Frantikovi teplou čepici a košíček a do košíčka plno hraček, koníčky, vovčičky a víc jiných. [...] Dala sem mu do košíčka ruku, on chmatal, bylo mu to ňáký divný – najednou odevřel obě oči, ale jen málo.“⁷⁶ Na ukázce je zřetelné, že vůbec jakákoli hračka byla vzácností a zvláštností, kvůli které je dítě ochotno podstoupit i trochu bolesti.

1.2. Věk školní

V Čechách bylo ve dvacátých letech 19. století 90 % gramotných obyvatel a ve čtyřicátých letech už bylo negramotných pouze 5 %.⁷⁷ Již jsme se zmínili o rychlém vzestupu vzdělanosti v rodině Kavalírových. Adlerovi i Kavalírovi měli ke vzdělání svých dětí osvícenský přístup, chápali jeho význam a vynakládali na ně tolik prostředků, kolik mohli. Například za stravu a byt dvou chlapců v Praze Kavalírovi zaplatili ročně osm set zlatých, později neváhali koupit zde byt a vyslat sem více potomků, čímž se náklady ještě zvýšily. Když to srovnáme s ročními příjmy dolní střední vrstvy na konci 19. století, které činily asi tisíc zlatých ročně,⁷⁸ pak zjistíme, že Kavalírovi na vzdělání svých dětí skutečně nešetřili.

Základní školní docházka od vydání všeobecného školního řádu r. 1775 trvala mezi šestým až dvanáctým rokem dítěte.⁷⁹ Ročníky v obecné škole nebyly postupné, žáci museli zvládnout předepsaný objem znalostí, aby mohli postoupit dál. Zejména na venkově se učili jak chlapeci i dívky, tak všechny ročníky společně v jediné místnosti. Úroveň škol se lišila podle vzdělání a přístupu učitelů, farářů a vrchnosti.⁸⁰ V roce 1775 bylo vydáno nařízení, aby všude tam, kde je to možné, byly zavedeny školy pro dívky.⁸¹ Dívčí účast na výuce byla kontrolována méně než chlapecká.⁸² Vzdělání dětí (a zejména dívek) tedy mnohdy záviselo na

⁷³ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 166.

⁷⁴ Tamtéž, str. 56.

⁷⁵ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 150.

⁷⁶ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 104.

⁷⁷ NEŠPOR, Z. R.: *Náboženství na prahu nové doby*. Ústí nad Labem 2006, str. 271.

⁷⁸ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách...* Opava 2002, str. 28.

⁷⁹ HANZAL, J.: Nižší školství. In.: PETRÁŇ, J. et al: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990, str. 131.

⁸⁰ Tamtéž, str. 131.

⁸¹ BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005, str. 9.

⁸² LENDEROVÁ, M.: *A ptáček se, knížko má...* Praha 2008, str. 49.

vůli a finančních možnostech rodičů. Když se Adlerovi stěhovali z Příbrami, Toniččin otec si povzdechl: „Milý drahý Děti [...] srce mně bolí, dyž vidím, že vás musím všeho učení zbavit.“⁸³ Pokud si Antonie nepřibarvuje tuto situaci, bylo úctyhodné, jak negramotní a chudí Adlerovi lpěli na vzdělání svých dětí.

U Kavalírů měly všechny děti rovné právo na vzdělání – samozřejmě v rámci genderového určení. Po obecné škole všichni chlapci pokračovali na gymnáziu. Je zajímavé, že se otec František K. nesnažil nejstaršího syna Antonína vyučit ve sklářství, ale prozíravě ho nechal vystudovat chemii, a tím dal své huti budoucího tvůrce nových druhů skel. Univerzitu vystudoval také syn Karel, který se stal lékařem. Nás však více zajímá vzdělání dívek. Antonie nám bohužel o vlastní školní docházce nezanechala mnoho svědectví. Jen v místech, kde se omlouvá za svůj „špatnej štýl“, se zmíní, že školu opustila ve třinácti letech a že v té době chodila do „štvrtý klasy“.⁸⁴ Zde si nejsem jistá, zda tím míní, že školu navštěvovala pouze čtyři roky (předtím rodina bydlela v poměrně odlehle huti, kde škola ani být nemusela), nebo jestli postoupila během více let až do čtvrté třídy. Po odchodu z Příbrami už školu, jak Antonie sama píše, nikdy neviděla (tedy zřejmě ani školu nedělní opakovací). Chodila se také učit šít do majetnější rodiny své kmotry a ke Kavalírům docházel učitel vyučovat ji hře na piáno. Když nástroj museli rodiče prodat, velmi ji to mrzelo. Hra na piáno byla v 19. století oblíbenou záležitostí. Zalíbila se také Antoniiným dcerám, zejména Anně, která se údajně pokoušela i o vlastní skladby.

Děti Antonie Kavalírové chodily do obecné školy v Ostředku, kde je vyučoval Antonín Soudek. V polovině 19. století bylo ve školách obvyklé strašení, bití a výsměch žákům v oslovských lavicích.⁸⁵ Učitel Soudek byl ale zřejmě velmi laskavý člověk, protože Anna Kavalírová na něj údajně velmi ráda vzpomínala.⁸⁶ Pan Soudek učil pohromadě „hutské“ děti a když Kavalírovi provozovali dvě hutě zároveň, vedl v Ostředecké huti účetnictví. U Marie a Josefy pak víme spolehlivě, že své vzdělávání započaly v Praze, kde pobývaly už od sedmi nebo osmi let. Zřejmě zde chodily do některé soukromé dívčí školy.

Smutným, ale typickým jevem první poloviny 19. století byla práce dětí místo školní docházky. Nejen práce v domácnosti, hospodářství nebo rodinném řemesle, ale také v továrnách. Takové děti se musely vzdělávat po večerech a o nedělích. Tuto zkušenost získala i Antonie, která místo hry na piano nosila v nůši do kopce uhlí. Že dětské síly byly

⁸³ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 37.

⁸⁴ Tamtéž, str. 38.

⁸⁵ MATĚJČEK, J.: Obchodníci na venkově a v malém městě v českých zemích v 19. století: Vzpomínky A. Nosálové a J. Vognara. In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 3. díl. Opava 1993, str. 158.

⁸⁶ ZIELECKÁ, O.: Zprávy rodové. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 207.

často přeceňovány, ukazuje také zážitek její dcery Anny, které se splašila na pastvě kráva a vláčela nebohou Annu za sebou na provaze.⁸⁷

1.3. Dospívání

Po ukončení povinné školní docházky bylo pro dívku prvořadým úkolem naučit se všemu potřebnému pro vedení domácnosti, ať už doma nebo ve službě. Dívky se snažily vyhovět požadavkům společnosti, naplnit normu, která se měnila jen velmi pomalu. Chystaly se na dráhu manželky, matky a hospodyně.⁸⁸ Antonie se chovala zcela podle očekávání svého okolí. Snažila se rodičům pomoci jak starostí o domácnost, tak snahou samostatně si přivydělat šitím.

Dívky, které v první polovině 19. století ukončily základní školní docházku, neměly kromě soukromých ústavů mnoho možností dalšího vzdělání.⁸⁹ Žena byla nejen kvůli menšímu obsahu mozku považována jak rakouským režimem, tak podstatnou částí společnosti za neschopnou racionálního myšlení, podléhající citům, zkrátka intelektuálně méněcennou, přestože už v této době se mnoho žen projevovalo pozoruhodným výkonem v mnoha oblastech lidské činnosti.⁹⁰ Od čtyřicátých let 19. století se i pro chudší dívky otevřela možnost navštěvovat např. průmyslovou školu Spolku sv. Ludmily, školu Ženského výrobního spolku českého, Městskou průmyslovou školu, ...

Následující vzdělání po ostředecké škole u Toničky a Anny Kavalírových je trochu nejasné. Zatímco v příloze *Paměti* se dočítáme, že Anna strávila rok v „klášterní škole Pohledské“, ⁹¹ Antonie píše, že obě starší dcery byly „u faráře Prokše“, aby se naučily německy.⁹² Když se dále v *Pamětech* dočítáme, že Anna zde pásala krávu, bála se, aby ji nebila „farářova kuchařka“ a vrátila se „hubená jako kosinka“, nabýváme dojmu, že jedenáctiletá Tonička a desetiletá Anna zde byly pouze *na byt a stravu*, pomáhaly hospodařit a docházely do místní obecní školy nebo byly ne úplně obvyklými žačkami klášterní školy. Když šla Anna do Pohledu, starší Tonička odtud odešla do Prahy. Strávila rok „v ústavu paní Hančlový“.⁹³ Poté se vrátila domů a do Prahy odjela Anna. Zde víme jistě, že byla asi rok ve škole u Anglických panen na Malé Straně.⁹⁴ Ve třinácti letech už ale byly obě dívky doma, Tonička

⁸⁷ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 100.

⁸⁸ LENDEROVÁ, M.: Dívčí a ženské deníky 19. století. In.: L. M. a kol.: *Eva nejen v ráji*. Praha 2002, str. 181.

⁸⁹ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 244.

⁹⁰ KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha 1962, str. 203.

⁹¹ ZIELECKÁ, O.: Zprávy rodové. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 207.

⁹² KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 99.

⁹³ Přesná identifikace ústavu není pro nedostatek údajů možná.

⁹⁴ V určení školy se shodují slova Antonie Kavalírové v samotném vyprávění s ZIELECKÁ, O.: Zprávy rodové. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 101, 207.

až do svatby a Anna do převzetí role vychovatelky svých bratrů v Prahy. O školách téměř o dvacet let mladších sester Marie a Josefy pak nevíme skutečně téměř nic. Snad jen to, že se velmi brzy ocitly v Praze, ale jestli navštěvovaly nějaké další školy po povinné školní docházce, nevíme. Zajímavost nám ale odhalil ve svých *Pamětech* J. V. Frič: „Jinak radila se se mnou *Sylvie* [tj. Anna Kavalírová] stran vhodného vychování sestry své *Marie*, pro niž navrhoval jsem co nejvhodnější pěstounku slečnu *Rittersbergovou*, jakž se pak i provedlo. Dr. *Staněk* prý měl za to, že dosti bude, když se *Marie* naučí šít a vařit, což nám ovšem nestačilo [jména kurzívou zvýraznil J. V. Frič].“⁹⁵ Zdá se tedy, že starosti a rozhodování o vzdělání dětí převzala v pozdějších letech od matky Anna.

Při četbě *Pamětí* nás musí zaujmout Antoniina panenská naivnost v intimních záležitostech. O pravé náplni manželství často dívky před svatbou ani neslyšely, natož aby ji poznaly dříve než o svatební noci.⁹⁶ Nebylo tomu tak samozřejmě ve všech případech a napříč všemi společenskými vrstvami. U Antonie navíc bylo podstatné, že se až do své svatby ani na chvíli neodloučila od rodičů. Často se stěhovala, tudíž zřejmě ani nenavázala pevnější vazby se svými vrstevnicemi, které by jí mohly poodhalit taje dospělých. Svě představy o sňatku popsala při rozmluvě s rodiči takto: „Dyž už sem byla celá unavená samým mlčením a jen myšlením, řekla sem ‚já ani nevím, jak to je, si jeden druhého vzít; buduli moct pořád u vás bejt, tak vás poslechnu a vemu si toho Frantu.““⁹⁷ Sedmnáctiletá dívka zažila první intimní okamžik (jestli se tak dá nazývat ukradený „polibek“) teprve krátce před svatbou: „A kous mně do tváře, až mi bylo tejden štyry zuby znát. Byla to náká divná láska; já sem na něj hned zas nemluvila a zas sem se na něj hněvala.“⁹⁸ Samotnou svatbu popsala jako veselku trvající bezmála týden. Nechtějme ani zjišťovat, jak se mladá nevěsta cítila o svatební noci s mužem, ke kterému zprvu cítila ne-li přímo odpor, pak jistě mladický ostych až strach, maskovaný nevlídnými gesty.

U druhé generace Kavalírových pozorujeme u dívek zvláštní výběr partnerů, který se zcela vymyká přesvědčení o sňatcích uzavíraných pro majetek. I J. Matějček upozorňuje na zvláštní, avšak ve sklářském prostředí nikoli ojedinělý jev, jakým bylo vybírání partnerů z nižší sociální vrstvy. Takovým sňatkem pak klesl sociální statut dívky na manželovu úroveň.⁹⁹ Tonička se provdala za Jana Veselého, který byl už při svatbě téměř bez práce a až

⁹⁵ FRIČ, J. V.: *Paměti i: 2 .díl*. Praha 1960, str. 489.

⁹⁶ ČEVELOVÁ, Z.: Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů genderových konstruktů 19. století. In.: ČADKOVÁ, K., LENDEROVÁ, M., STRÁNÍKOVÁ, J. (edd): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 498.

⁹⁷ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 66.

⁹⁸ Tamtéž, str. 65.

⁹⁹ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 186.

po časech strádání dostal slušné místo. Ani Anna se neprovdala lépe. Přiznejme, že ač byl J. V. Frič už ve své době známá osobnost, kromě svého intelektu nemohl ženě téměř nic nabídnout, navíc byl z dobového pohledu kriminálníkem. Antonie Kavalírová přesto dceři dala požehnání k sňatku, i když se jí to zřejmě zprvu snažila vymluvit: „Tak je, dyž nechtějí Děti poslouchat! Ve všech věcí byla Ana poslušná, dycky příjemná, každej jí miloval. [...] Jen vdát se a dobře zaopatřit, to nechtěla poslechnout! A tejt' má, že se musí v tom širym Světě daleko protloukat a dycky z ničeho živobyť hledat. [...] Přála bych jí byla dobremu Múžovi, proto že sem byla skutečně jistá, že ho šťastneho udělá. Ona arcí má dobreho Múže, až moc dobreho, až mu velká dobrota škodí. Říká se ‚velká dobrota – holá žebrota‘ a je to jistá pravda.“¹⁰⁰ Zvláštností také je, že Anna své věno vydala na potřeby komárenských vězňů, potažmo ho věnovala Fričovi ještě dlouho před myšlenkou na sňatek s ním. Marie zůstala z neznámých důvodů neprovdaná, o čemž se zmíníme ještě později. Jediná Josefa si vzala v podstatě stejně společensky postaveného muže, profesora Aloise Weniga, který se později stal účetním ve sklárnách. Zdá se ale, že se u Kavalírů dívky zachovaly velmi moderně. Vždyť už M. D. Rettigová nabádala slečny, aby se nevdávaly bez rozmyslu a nepodléhaly mamonu.¹⁰¹ Příklad námi sledované rodiny potvrzuje, že během 19. století se změnil pohled na význam lásky pro výběr partnera. Na počátku století se ještě z lásky uzavíralo jen malé procento sňatků, oproti tomu na jeho konci byl již vzájemný cit považován za důležitý aspekt budoucího manželství.¹⁰² Konečné slovo však měli vždy rodiče.

V této kapitole jsme se ještě nevěnovali důležitému tématu, jakým je bezesporu vztah mezi sourozenci a vztah dětí k rodičům. I u Kavalírů se mezi sebou děti „hašteřily“ jako jinde. K větším rozporům ale mezi nimi, alespoň podle *Pamětí*, nikdy nedošlo. Právě bezchybné rodinné vztahy jsou jedním z aspektů, které mohou u čtenáře vyvolávat jistou nedůvěru v objektivitu pramene. Do opozice zde ale v tuto chvíli postavme velmi reálný pohled Antonie na okolní svět, který je podle ní plný závisti, chamtivosti, přetvářky a jen málokdy se vyskytne světlá výjimka. Zde, v tomto uvědomění si „převahy zla“ v okolním světě, je patrně možné hledat důvod k výchově dětí k vzájemné soudržnosti rodiny: „Mám radost až posavád ze všech vás a dyž budete dycky tak jeden druhemu pomahat, Bůh vám bude jistě taky nápomocnej.“¹⁰³

¹⁰⁰ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 158.

¹⁰¹ RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

¹⁰² LENDEROVÁ, M.: „Sňatek jest spojení muže a ženy...“ vstup do manželství v 19. století. In.: HALÍŘOVÁ, M.: *Oznamuje se láskám našim...* Pardubice 2007, str. 7.

¹⁰³ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 166.

Prostředí u Adlerových a později i u Kavalírových bylo zřejmě laskavé a citově zaměřené. Sourozenci si mezi sebou tykali. Máme ale k dispozici pouze příklad oslovení se téměř stejně starých sourozenců. Není nepravděpodobné, že desetiletá Pepička své čtyřiatřicetileté sestře Antonii vykala. Rodičům děti onikaly a matka dětem tykala. Antonii rodiče v dětství oslovovali „Toničko“. K úctě vůči rodičům Antonie své děti učila i v *Pamětech*. V laskavém líčení svého oddaného vztahu k otci a matce lze hledat autocenzuru, snahu ukázat dětem správný příklad, naplnění přikázání „cti otce svého i matku svou“ nebo i prostou pravdu.

Zvláštní se také může zdát, že Antonie Kavalírová nelíčí žádné citové trápení svých dětí, například když ve stejné době Anna i Josef trpěli odmítnutím svými vyvolenými. Je pravděpodobné, že s takovými záležitostmi se zkrátka potomci rodičům nesvěřovali, navíc existovala jistá celospolečenská tabu, o nichž se nehovořilo vůbec, nebo že o takových událostech Antonie diskrétně mlčela, či je nepovažovala za důležité.

Svými dětmi byla zajisté pisatelka velmi milována a ctěna, v posledních letech života také chráněna. Na konec dopisu z r. 1859, určenému Anně, Josef tajně připisuje: „Slyšeli sme, že chceš milá Anno do Ameriky, chcešli to vskutku učinit, a na to domu přiject, tedy tě žádám ve jmenu bratrů by si o tom mamince nic neříkala, poněvadš by to mohla být maminčina smrt, vždyť jí znáš.“¹⁰⁴ Avšak zde i v *Pamětech* J. V. Friče cítíme generační odstup. Pocit, že jejich matka již žije jaksí v jiném světě. A jak by také ne, vždyť zatímco ona prožila celý život v podstatě na venkově, její děti se pohybovaly přímo ve středu vlasteneckých událostí v Praze.

2. Manželství

2.1. Materiální a citová základna manželství

Počátek manželství byl často také počátek společného hospodaření, založení vlastního hospodářství a domácnosti. To znamenalo mít alespoň minimální finanční vklad nebo možnost převzetí hospodářství po rodičích. Zatímco povinností muže bylo obvykle vyřešit bytovou otázku,¹⁰⁵ žena přinášela kromě věna také výbavu. J. Klabouch píše, že v manželství věno přecházelo pod správu manžela (pokud nebylo v předmanželské smlouvě stanoveno jinak) a po jeho smrti se vracelo do vlastnictví ženy (když z něho něco zbylo). Poskytnout

¹⁰⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 182.

¹⁰⁵ LENDEROVÁ, M.: „Sňatek jest spojení muže a ženy...“ vstup do manželství v 19. století. In.: HALÍŘOVÁ, M.: *Oznamuje se láskám našim...* Pardubice 2007, str. 10.

dceři věno ve výši finančních možností rodiny, byla rodičovská povinnost (odepřeno mohlo být v případě neposlušnosti potomků).¹⁰⁶

Nevěsta měla také přinést do nové domácnosti výbavu, což spolu s věnem tvořilo nezanedbatelnou finanční zátěž pro její rodinu. Nebylo proto neobvyklé, že v rodině s více dcerami, zůstala druhá nebo další v pořadí neprovdána a působila potom jako pomocnice rodičů, ženatých sourozenců nebo mohla vést domácnost svobodným bratrům. Když však neprovdaná žena neměla možnost uchýlit se k příbuzným, byla často nucena vést nuzný život, což bylo jedním z argumentů bojovnic za ženská práva, které požadovaly vytváření důstojných pracovních míst pro ženy. I v rodině Kavalírových se neprovdané ženy vyskytovaly. Zmíňme zde například sestru Františka K., která mu hospodařila a kvůli jejímuž odchodu k matce si František vyprosil svatbu s Antoníí již v jejím velmi mladém věku. Další z nich byla třetí dcera Kavalírových, Marie. V komentáři k *Pamětem* se dočítáme: „Zůstala svobodnou a hospodařila věrně svým bratřím Eduardovi a pak dlouhá léta Antonínovi v Praze, kdež zemřela [...]“ (Pozn. Eduard se oženil, Antonín zůstal „starým mládencem“.)¹⁰⁷ V Mariině případě však stále nevíme, zda byl příčinou jejího svobodného stavu materiální nedostatek nebo vlastní rozhodnutí, zda byla pro manželství příliš emancipovaná nebo jestli jí nějaký muž „nezlomil srdce“.

V manželství dvou chudých lidí, reprezentovaném pro nás manželstvím Františka a Antonie, nebyl zpravidla nevěstin přínos větší než dvě peřiny a od muže byl požadován zejména živitelský potenciál. Právě v *Pamětech* sledujeme, že Adlerovi na Františkovi nejvíce obdivovali jeho schopnost uživit budoucí rodinu. Obzvláště tíživé byly pro chudé rodiny bytové problémy, které byly nejčastěji řešeny podnájemy nebo skromnými staveními, které jim nabízeli jejich zaměstnavatelé (zde sklářské domky).

A jaký byl vzájemný vztah mladých manželů? Mnohá beletristická díla kritizují uzavírání sňatků v 19. století motivované pouze rozumovým uvážením a v horším případě zjištěnými důvody.¹⁰⁸ Není ale možné takovéto závěry předpokládat u všech párů, i když do značné míry tomu tak zřejmě skutečně bylo. V 19. století život nebyl nijak jednoduchý a každý si hleděl najít partnera, který mu pomůže získat zabezpečení. Antonie Kavalírová nepopírá skutečnost, že se provdala na doporučení rodičů. Její upřímnost vůči dětem v této záležitosti taktéž přispívá k domněnku, že to byla minimálně v první polovině 19. století poměrně obvyklá záležitost. Dále zde ale sledujeme, že žena předminulého století se takové

¹⁰⁶ KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina*. Praha 1962, str. 182.

¹⁰⁷ ZIELECKÁ, O.: Zprávy rodové. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 212.

¹⁰⁸ V. Hálek: Muzikantská Liduška, A. a V. Mrštíkovi: Maryša, J. Glazarová: Advent,...

situaci uměla přizpůsobit. Její pokora a mnohdy vděk za poskytnutí obživy zajistil, že z manželství mohla vzklíčit skutečná partnerská oddanost a láska, zejména v případě, že muž svou ženu uznával jako partnera nebo ji skutečně miloval.

Antonie v *Pamětech* dodržuje tabuizaci intimních témat, která byla v předminulém století samozřejmá a zároveň se snaží svým vyprávěním vychovávat. Předkládala svým dětem vzpomínky na harmonické manželství, nezmínila se o žádném sporu s mužem. Odmítala si ho sice vzít, ale po sňatku jako by na všechnen původní odpor zapomněla a líčí už jen vzájemné porozumění. Zobrazení manželství a rodinného života se zdá přece jen příliš idealistické, zbavené lidské individuálnosti a intimity. Podívejme se ale na nepřibarvený způsob běžného života.

Obvykle žila celá rodina (někdy i více rodin s podnájemníky) v jedné, maximálně dvou místnostech. Příslušníci obou pohlaví, dospělí i děti, spolu sdíleli prostor pro spaní, mnohdy i postel. Starší děti z venkova spávali v letních měsících na seníku, na zimu se ale vracely zpět do společných rodinných prostor. Nebylo proto ničím zvláštním, když se děti stávaly svědky sexuálního života rodičů. Kavalírovi se přestěhovali do většího domu v době, kdy měli už pět dětí, přičemž nejstarší Toničce bylo deset let. Teprve tehdy získali možná samostatnou místnost na spaní, i když je to spíše nepravděpodobné. Předpokládám ale, že některé rodiny (zřejmě i Kavalírovi) se snažili zmíněnému svědectví vyhnout v souladu s církevním učením a požadavkem doby, udržet děti co nejdéle v naprosté nevinosti.

2.2. Manželské právo vs. realita – ženská práva a povinnosti

Na přelomu 18. a 19. století vrcholí přeměna feudální společnosti na kapitalistickou. Z poddaných se během francouzské revoluce stávají občané a požadují dosud nevídaná práva a svobody. Spolu s tím se mění požadavky na instituci manželství. Francouzská revoluce přinesla první důsledné posvětštění manželských poměrů, jediným omezením pro uzavření sňatku bylo příbuzenství. Mnohé neobvyklé novinky v manželském právu nastavená revolucí oklestil Napoleon ve svém *Code civil*. Stanovuje například, že muž je povinen ženu chránit a žena je muži povinna poslušností.¹⁰⁹

Na našem území byla odstraněna největší omezení sňatků poddaných *Patentem o zrušení nevolnictví*. Mnohá ustanovení se ale nedodržovala. Například i když byla zrušena

¹⁰⁹ Část kapitoly o manželském právu byla parafrázována z: KLABOUC, J.: *Manželství a rodina*. Praha 1962, str. 115.

povinnost žádat vrchnost o svolení k sňatku, mnozí kněží ho požadovali až do r. 1848.¹¹⁰ V roce 1811 vešel v platnost *Všeobecný občanský zákoník*: „V osobních poměrech podřazoval zákoník ženu muži, který byl ustanoven jejím zástupcem před soudy a před úřady, rozhodoval o jejím zaměstnání, měl převahu v dispozicích společným majetkem a disciplinární moc v rodině. Manželka byla na muži závislá výživou, musila ho následovat do jeho bydliště a byla povinna plnit manželovy příkazy v domácnosti.“¹¹¹ Žena byla na muži skutečně existenciálně závislá, ale opět jsme u nebezpečí zužování obrazu manželství na jeden model, model nefunkčního manželství, které je třeba „upravovat“ zákony. Uvědomme si, že mezi tím, co předepisují zákony, a mezi skutečností bývá mnohdy velký rozdíl. Samozřejmě stejně jako dnes, ani v 19. století nebyla všechna manželství zdařilá, ale také nebyl ve všech manželství vztah muže a ženy podobný vztahu pána a služky.

Jaké bylo vlastně soužití manželů Kavalírových? Lze říci, že pokud Antonie ve vztahu přímo nepřevyšovala svého muže, tedy byla alespoň na stejné úrovni – v rozhodování nad domácností, podnikem i ve výchově dětí. Měla-li rodina učinit zásadní krok, poslední slovo měl muž. Jenže František Kavalír (a nemáme důvod se domnívat, že tomu tak nebylo i u jiných párů) před každým takovým rozhodnutím žádal o radu svou ženu, protože si zřejmě uvědomoval, že ona je stejně cenná lidská bytost jako on a nelze rozhodovat o jejím životě bez jejího souhlasu.

Co se výchovy dětí týče, existovala pouze moc otcovská, nikoli rodičovská. Otec dával svolení k sňatku neplnoletým potomkům (plnoletost nastávala až ve čtyřiaadvaceti letech). Výchova dívky však byla zpravidla povinností matky. Neznamená to však, že pouto mezi dcerou a otcem bylo slabší než mezi dcerou a matkou. Z *Pamětí* naopak cítíme bližší vztah Toničky Adlerové k otci, který se jí snažil spíše vlídně přemlouvát, zatímco její matka byla přísnější a klidně Antonii ztrestala „klofcem“.¹¹² Vraťme se ale k výchově dívek. *Paměti* jsou k tomuto tématu cenným pramenem. Vždyť jejich samotné sepsání bylo částečně myšleno jako poučení pro děti.

Žena byla povinna předat dceři množství znalostí, které jí neměly pomoci uplatnit se samostatně v budoucím životě, ale najít si vhodného muže a postarat se vzorně o rodinu. Matka měla dceru naučit starat se o domácnost, předat jí mravní a náboženské zásady, vytvořit z ní pokornou, trpělivou a poddajnou dívku.¹¹³ Naopak ji měla odradit od parádivosti,

¹¹⁰ FIALOVÁ, L.: Století demografické statistiky. In.: L. F. et al.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1998, str. 160–161.

¹¹¹ KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina...* Praha 1962, str. 123.

¹¹² KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 56.

¹¹³ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 251.

marnivosti, klevetivosti a zahálky. „Šaty sem mívala ráda, ale žádný jiný šperky né. Naše Rodiče nás navykli jen prostě se nýst. Matka říkávala ‚sprostě a čistě, pán Bůh sprostnost miluje.‘“¹¹⁴ Znakem dobré hospodyně tedy byla také čistota oblečení, členů rodiny, domácnosti. Udržet ji ale nebylo rozhodně jednoduché. Jen těžko si představíme dobu, kdy se při vchodu do domu nepřezouvalo, a přesto musela podlaha zůstat relativně čistá, kdy se lidé koupali nepřilíš často, a přesto museli vypadat upraveně. M. D. Rettigová píše: „[...] tak jako se zahálka poduškou d'áblovou nazývá, může se říci, že nepořádek základ všeho neštěstí jest.“¹¹⁵ Když se Kavalírovi přestěhovali do velkého domu, neradovala se z toho Antonie z marnivosti, ale proto, že si své věci mohla řádně uspořádat, na všechno měla dostatek místa a domov se tak stal upravenějším.¹¹⁶ Přesto si ale na konci *Pamětí* posteskla: „Dycky sem byla, dyž sem byla mladá, žádostivá, jen abych si mohla mojí malou domácnost dycky v pořádku držet, a to mi nebylo možný nikdy docílit, proto že sem mněla, milý Děti, vás moc. [...] Tejt' bych mohla, jak sem dycky byla žádostivá, svou domácnost mít v pořádku; zas sem k tomu už stará a nemožná a někdy churavá [...]“¹¹⁷

Zastavme se ještě u domácího šití. „Tento pořádek se i tam vztahuje, aby se v prádle, kde to jen trochu možná, hned to, co se bylo roztrhalo, opět nahradilo, [...] Lehčeji se uplete jeden pár punčoch, ušije jedna košile, než když se toho hromada již potrhalo, a množství toho najednou jednatí se má.“¹¹⁸ Po celé 19. století se oděv z velké části vytvářel doma – od předení až po závěrečné šití. Jen tkaní se většinou nechávalo tkalcí, který měl stav. Nechat si šít u krejčího, to byl téměř znak přepychu. A dobrá hospodyně musela být šetrná. „Všecko prádlo šilo se doma. Ale na šití šatů neodvážil se nikdo, ba tenkrát se mělo za to, že to dovede jen mužský.“¹¹⁹ Antonie Kavalírová šití od mládí perfektně ovládala, přivydělávala si jím, a dokonce o ní Františkovi kamarádi před svatbou soudili, že je to to jediné, co umí.

Antonie získala i všechny ostatní vlastnosti a znalosti potřebné pro dobrou hospodyní a zajisté k nim vedla i své dcery. Styl M. D. Rettigové, která nabádá ženu hledat chyby v sobě a snášet trpělivě manželovy ústrky, bychom však u naší pisatelky hledali marně. V přístupu

¹¹⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 67.

¹¹⁵ RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

¹¹⁶ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 99.

¹¹⁷ Tamtéž, str. 165.

¹¹⁸ RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

¹¹⁹ PODLIPSKÁ, S.: *Studie o práci*. In.: *Přednášky Spolku „Domácnost“ (Česká škola kuchařská)*, č. 3. Praha 1889. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>.

paní Kavalírové můžeme zaznamenat náznak toho, co bychom dnes mohli nazvat ženskou důstojností. Přestože nevybočuje z mezí obvyklého ženského chování, její vystupování působí sebejistě a jak se ještě zmíním v kapitole o genderových konstruktech v 19. století, Antonie v *Pamětech* zaznamenala i hanlivou poznámku na adresu celého mužského rodu. Víceméně podobný životní styl Antonie můžeme předpokládat pouze u její nejstarší dcery Toničky, která se mimo domov vzdělávala pouze rok, poté žila u rodičů a až do svatby nestrávila delší dobu v Praze. Její další dcery však zřejmě zaregistrovaly mnohem výrazněji generační posun, a to v době, kdy se svět žen tolik měnil, a v místě (tzn. v Praze), odkud mohly tyto změny sledovat z bezprostřední blízkosti. Samozřejmě, že základní ctnosti dobré hospodyňky byly požadovány i nadále, avšak v jiných souvislostech a s jiným přístupem. Především se již dalo koupit mnoho věcí z tovární výroby levněji, než kdyby se vyráběly doma. Tím ženy získaly více volného času (pokud předtím vůbec nějaký měly) a mohly se věnovat například spolkovým činnostem a jiným vlasteneckým aktivitám.

2.3. Narušení každodenního stereotypu

V našem století je již zcela běžné zajímat se o dění na státní úrovni i na úrovni celosvětové. Denní sledování zpráv a honba za aktualitami se stala naší každodenností. Stejně tak i četba knih, cestování a množství jiných událostí, které v prvních desetiletích předminulého století byly něco neobvyklého, co ženu vytrhávalo ze stereotypu běžných dnů.

Četba, to byla výsada pro gramotné, výsada pro ty, kteří měli po večerech čím svítit, pro ty, kdo si mohli vůbec dovolit koupit knihu či noviny. Kdy měla žena vlastně čas číst? Teprve když celý dům usnul, kdy měla dokončeny všechny domácí povinnosti. A co četla? V mládí to, co jí rodiče nebo učitelé povolili – knihy, které ji měly vychovat. Jak knihy laických, tak katolických představitelů dívku nabádaly k vlastnostem jako: „mírnost, láska, trpělivost, zbožnost, pracovitost, submisivita, [...]“¹²⁰ Oblíbenou ženskou četbou byly modlitební knihy a nebeklíče. Jejich obliba si v polovině 19. století vynutila množství vydání, které se příliš nelišily od svých barokních předchůdců.¹²¹

I Antonie Kavalírová po večerech četla. Její vnuk J. J. Frič tvrdí, že nebyla horlivou čtenářkou a z její pozůstalosti se zachovaly jen modlitební knihy a *Babička* Boženy Němcové.¹²² Četla však zřejmě i noviny nebo spisy Nerudovy a dalších velikánů doby, protože myšlenky několika z nich si vypsala na zadní stranu modlitební knihy.

¹²⁰ LENDEROVÁ, M.: *A ptáš se, knížko má...* Praha 2008, str. 174.

¹²¹ NEŠPOR, Z. R.: *Náboženství na prahu nové doby*. Ústí nad Labem 2006, str. 366.

¹²² FRÍČ, J. J.: Z rodinných dopisů. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 171.

„Bylo mi dost těžko odejít asi na 7dum neděl z domu,“ píše Antonie Kavalírová, „ale prosila sem mojí Sestru, aby přišla za mně hospodařit a Ona, jako dobrá, přišla. Jináč bych byla nemohla z domu odejít.“¹²³ Z této věty je zcela zřejmé, jak výjimečnou událostí bylo pro ženu středních a nižších vrstev opuštění domova na delší dobu. Cestování bylo velmi náročné časově i finančně a Antonie Kavalírová plnila horlivě požadavek doby na šetrnost hospodyně. Svázanost ženy s domovem, popřípadě manželem, byla velmi silná. Ženy zůstávaly doma až do svatby, pokud nebyly dány na výchovu do jiného města. Stěhovat se a cestovat mohly pouze s rodiči nebo později s manželem. Nebylo obvyklé aby žena v 19. století cestovala bez doprovodu. V jednom dopise Antonie své dceři dokonce takovouto cestu bez manžela ze Sedmíhradska do Sázavy rozmlouvá: „Mám radost, že píšete že se chceš, dobrá Ano podívat domu, ale je mi to divný že zas chceš sama ject, bez tveho dobrého Múže. [...] Dyby si ty přijela sama, ty by si zas snad chtěla za tvym dobrým Múžem spátky ject, to by nebylo dobře, víš, že ta daleká cesta moc koštuje. A musí to bejt hrozná obtíž, sama ženská na takový daleký cestě. Ty si myslim dost skusila, dyž si tam prvně jela, tak už spátky sama nejezdi.“¹²⁴

Navíc Antonie během první poloviny svého života mnohokrát poznala strasti stěhování. V boji o zaměstnání musela celá rodina cestovat s otcem (později s manželem) za prací. Člověk v 19. století většinou nezůstával celý život na jednom místě, ale stávalo se čím dál obvyklejším cestovat za prací mnohdy i na vzdálená místa.¹²⁵ V Českých zemích se nacházelo středisko rakouské textilní a sklářské výroby,¹²⁶ ale přesto nebylo jednoduché najít pracovní místo. Kromě stěhování ještě Antonie s otcem objížděla v mládí trhy. Pronajmout koňské spřežení si mohli dovolit, jen když s nimi jel ještě jeden kupec. Za ubytování se na cestách nijak neutrácelo. Na trzích se spalo u stánku na slámě a hlídalo se zboží, při stěhování přespávali Kavalírovi v místnostech často nevytápěných, když Antonie jela s Jozífkem do Prahy k lékaři, spali „U husy“ na Koňském trhu v pokoji s několika dalšími hosty.

Antonie se zmiňuje i o stavbě železnice, kterou si tak přál spatřit její otec. Tento muž zřejmě velmi obdivoval nové technologie, a dokonce již v této době přislíboval lidstvu umění létat: „[...] dyť já říkám, milý Děti – ale vy toho třeba nedočkáte, ale vaše Děti – že budou Lidi lítat, a to jistě jednou bude, ale jen po rovině; do kopce a sem a tam na křivo, to nebudou moct. To já prorokuju a to jistě bude.“¹²⁷

¹²³ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 161.

¹²⁴ Tamtéž, str. 181.

¹²⁵ HORSKÁ, P.: Demografie rodiny v 19. století. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 381.

¹²⁶ V roce 1880 na našem území bylo dokonce situováno 80,4 % rakouského průmyslu kamene, zemin a skla.

Viz: URBAN, O.: *Kapitalismus a česká společnost*. Praha 2003, str. 59–60.

¹²⁷ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 122.

Autorka *Paměti* také navštívila několikrát Prahu a jednou Karlovy Vary. Nutno říct, že obě města ji okouzila, ovšem každé zcela jinak. Praha je podle ní moc krásná, ale život se jí tam nelíbí. „Byla sem pár dní v Praze a tůze se mi stejskalo; nemněla sem co pít, voda nebyla dobrá [...] Do tý kuchyně ty schody, a ta zem cihelná a studená, ach to mě tůze mrzelo. [...] Nikdy by nebyl v celym mym živobytí tak čas dlouhej jako v tý krásný Praze. Aby se jeden pořád voblíkal dyž chce vyjít z domu a to mně nikdy netěší, rači vostanu doma“¹²⁸ Život v Karlových Varech zachytila pisatelka velmi barvitě, zřejmě díky tomu, že je navštívila až v r. 1861 a zážitek zaznamenala bez delšího časového odstupu. I když i zde zažívala dlouhé chvíle (ale nedivme se ženě, která byla zvyklá pracovat od svítání do noci, že si nemohla přivyknout nicnedělání), nazvala Karlovy Vary „místem plným, plným divů“.¹²⁹ Zdraví, toho si vážila Antonie na světě nejvíce a nelitovala nikdy vydat za ně peníze. „Každý ráno 8 Žbánek horký vody vypít, to mi bejvalo horko, ale ráda sem jí pila. Některý lide se po ní tůze vošklíbal, ale mě byla milá.“¹³⁰

Na církevní svátky, svatby a pohřby nahlédneme v jedné z následujících kapitol. Kdy jindy se ještě otvíraly rodinné dveře návštěvám? Jako jeden z nejslavnějších dnů je v *Pamětech* zachyceno svěcení sázavské huti. Ke sklárnám přišlo s knězem mohutné procesí lidí – zámožných i nejchudších – a ty všechny bylo povinností uctít. Přestože Antonie Kavalírová píše: „Hostů se samo moc pozvalo, to sem napřed věděla, na to sem se připravila!“¹³¹ vždy byly dveře pro všechny návštěvy otevřené. Podle tradice řídící se příslovím: „Host do domu, Bůh do domu“ bylo povinností uctít příchozího hosta alespoň podle skromných poměrů rodiny. I když celkově se během 19. století začala rodina „uzavírat“ a stávala se intimnější, Kavalírovi měli jako majitelé mlýna také povinnost starat se o *krajánky*. Tito nezaměstnaní pomocníci, kteří cestovali po řece mezi mlýny, dostávali v každém mlýně *fedruňk*, tzn. 2–3 krejcarey, a chtěli-li, pak také oběd a nocleh. Autorka se také zmiňuje, že ji od psaní vyrušují časté návštěvy přátel a jednou také gratulantů k svátku. Oslava svátku byla všeobecně rozšířenější než oslava narozenin, což zde můžeme pozorovat také na časté dataci událostí právě podle data svátku: „A v Praze byl ten rámus na Svateho Antonína. Byl muj Svátek; to je 13ho Června.“¹³² Celkově pak v *Pamětech* převažuje určování času podle svátků svatých, namísto dnes obvyklých kalendářních dnů, kterých je v *Pamětech* jen velmi málo.

¹²⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 176.

¹²⁹ Tamtéž, str. 162.

¹³⁰ Tamtéž, str. 162.

¹³¹ Tamtéž, str. 118.

¹³² Tamtéž, str. 133.

Odjakživa byly zejména pro venkovské obyvatelstvo důležité dvě věci – úroda a zdraví. Když byli zdraví, mohli dobře pracovat, a zajistit si tak úrodu a tím i záruku živobytí na další rok. Něco podobného platilo o obchodnících a řemeslnících. Politické události je zajímaly jen do té míry, do jaké bezprostředně ovlivňovaly jejich možnost obživy a způsob života. Šíření zpráv pak bylo omezené na to, co lidé slyšeli od pocestných. Nelze se pak divit zkrslým dobovým obrazům skutečnosti, které začaly jen pozvolna mizet spolu s rozšiřováním časopisů na venkov. To byl však jev až 60. nebo 70. let 19. století.¹³³ Navíc u žen bylo dokonce přemýšlení o státo tvorných záležitostech považováno téměř za škodlivé. Podle M. D. Rettigové měla žena přemýšlet proto, aby ne zahálel její duch a přemítat měla o tom: „[...] jak by se v té, neb jiné práci zdokonalila, čím by manžela svého potěšila, v čem by dítky své poučila, jakby některou panující chybu, zastaralý zvyk vykořenila atd.“¹³⁴

Naše pisatelka žila od narození v malých městečkách, ve vsích nebo na samotách, kam se zprávy dostaly jen zprostředkovaně, a navíc Antonie je do *Pamětí* zapisovala zkrsleně kvůli svému mizivému vzdělání a dlouhému časovému odstupu. Když přišla na svět, vládl zde František I. Během Toniččina života se na habsburském trůně vystřídali tři císaři, avšak ani korunovaci Ferdinanda I. Dobrotivého v r. 1835 (v té době koupili mlýn v Sázavě a stavěli hut'), ani počátek vlády Františka Josefa I. v r. 1848 (tuto událost zase přehlušilo revoluční povstání a strach o děti) v *Pamětech* nezaznamenala. O císaři se zmiňuje pouze v souvislosti se žádostmi o propuštění syna Františka z vězení, a vzhledem k nepříznivé situaci tak činí nepřilíš lichotivě: „A ta petice nás každá hodně peněz stála a nic platno nebylo. Císař pán byl jako dub.“¹³⁵

Roky 1848 a 1849 byly pro rodinu Kavalírovu vůbec velmi náročné. V době bojů v Praze měli Kavalírovi ve městě šest dětí, v roce 1849 byl zatčen František (spolu s K. Sabinou, J. V. Fričem a dalšími) a později odsouzen za velezradu. Ve stejném roce se u otce, Františka Kavalíra, začala projevovat smrtelná nemoc.

Antonie ovšem nejspíš vůbec netušila, o co v tomto revolučním roce šlo. O samotném konfliktu se dověděla zprostředkovaně (avšak poměrně rychle – už druhý den po rozehnutí mše na Koňském trhu) od známého: „Šla sem do Kostela, potkala sem pana Preizlera. Dali sme si dobrýtro a On řek, ‚mněl bych jim Přát, je dnes jejich Svátek, pani Kavalírová, ale přál bych jim, aby poslali ještě dnes do Prahy pro jejich Dítky.‘ Já sem se ulekla a řekla sem

¹³³ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách...* Opava 2002, str. 80.

¹³⁴ RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

¹³⁵ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 151.

„proč?“ On řek „copak o ničom nevědi, že dnes v noci v Praze stříleli z děl?“ A my sme o ničom nevěděli.“¹³⁶ Samozřejmě, že pro milující matku bylo v těchto chvílích nejdůležitější, jsou-li její děti v bezpečí. Tušila jen matně něco o „rámusu v Praze a nepokojných studentech“.¹³⁷ Pravděpodobně stejně jako každá žena, vnímala i Antonie všechny události především srdcem milující matky. V *Pamětech* také nenalzáme žádné zmínky o vlastenectví, přestože její děti se pohybovaly v blízkosti jeho představitelů. Anna se provdala za jednoho z největších českých obrozenců, Marie hrála ve Fričově inscenaci Hamleta Ofelii a Josef finančně kryl Fričovův almanach *Lada Niola*, přestože mu Frič přebral nevěstu.

Nejvíce si však naše autorka „užila“ válečných událostí. V dětství prožívala konec napoleonských válek, sledovala odvádění koní, táhnoucí vojska, všeobecnou chudobu. Zároveň se zmiňuje o ukrývání církevních pokladů během napoleonských válek, a to nejen před Francouzi, ale zejména před císařem rakouským, který stříbrné předměty přetavoval na mince. „Ten čas bylo povídáno, že ten stříbrnej Oltář seberou a skovaji ho. Báli se, že ho museji dát velkou mocí Císaři pánu na peníze rozlejt, a nebo nepřítel že přijde a veme ho.“¹³⁸ Znovu pak její rodinu zasáhla válečná vřava, tentokrát Prusko-rakouská válka v r. 1866. Antonie se bála o dceru Toničku, která s mužem žila v Pardubicích, a o to, aby jim neodvedli z hutí koně. Rodina s tolika chlapci se navíc musela neustále bát povolávacích rozkazů. Už nad kolébkou šestého z nich si děd Adler povzdechl: „[...] budete mít ubozí někdy vojáků.“ A Antonie si ulevila: „Děkuju Bohu za ten dar, že nejni ani jeden vojákem.“¹³⁹

Velkou událostí byl také státní bankrot r. 1811 a znehodnocení měny 1:5. „Pamatuju to jako ve snu, byla ňáká zmněna mezi penězi. Tenkrát, dyž byla zlatka za čtyry kroše, to byl hroznej šumot; kdo mněl moc peněz a kór mněďáků, ten se každej moch zbláznit.“¹⁴⁰ Opět zde pozorujeme to, co již bylo řečeno; prostí lidé první poloviny 19. století se zajímali o události velké politiky jen tehdy, když přímo zasáhly do jejich života.

Zmiňme se ještě o některých z vynálezů, které byly objeveny, nebo docházely slávy v 19. století. Jak už jsem uvedla, z cestovních prostředků se Antonie jen krátce zmiňuje o železnici a značně věštecky o letectví. Bohužel zde Antonie nezachytila vlastní zážitek z jízdy vlakem. Co nás však zaujme, je zájem o fotografii v jednom z dopisů dceři Pepičce. Žádá ji v něm, aby se nechala vyfotografovat se svou rodinou (rozvrhuje i jak by měla

¹³⁶ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 133.

¹³⁷ Tamtéž, str. 133.

¹³⁸ Tamtéž, str. 32.

¹³⁹ Tamtéž, str. 120.

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 22.

fotografie vypadat) a obrázek jí poslala.¹⁴¹ Fotografování se v této době teprve rozvíjelo, bylo záležitostí pouze několika profesionálů a bylo poměrně nákladné.

3. Mateřství

3.1. Porodnost a její omezování

J. J. Frič v komentáři k zachovaným dopisům píše: „Čtete její památník, čtete její listy. V nich slyšíte především bít srdce matky, srdce české maminky. Ve vzpomínkách na strasti, které sama snášela, po zkušenostech, kterým ji naučil vlastní tvrdý život, převládá v ní láska k dětem, které jí Pámbu [sic!] dal, starost o jejich budoucnost, péče o jejich domov, úzkost o jejich štěstí, neboť z celé duše je miluje všechny.“¹⁴² Vzpomínky Antonie Kavalírová jsou vynikajícím pramenem k mnohým aspektům mateřské péče první poloviny 19. století. Stejně jako 80 % žen v 19. století¹⁴³ porodila i Antonie prvního potomka do roka od svatby. Od sedmnácti do třiačtyřiceti let byla Antonie neustále těhotná nebo kojící. Povila dvanáct dětí, z nichž se dospělosti dožilo deset. Nadprůměrná velikost rodiny je zde dána především nízkým věkem při sňatku, dobrým zdravím manželů a malou úmrtností dětí. O tom, že deset žijících dětí v rodině nebylo obvyklé, svědčí i Antoniin povzdech po narození nejmladší Pepičky: „Žádnej nemůže věřit, jak to je takový Matce, která už velký děti má, a zas ty maličky ještě přijdou. [...] Dvanáct Děti mít, jako já, to nejní žádná maličkost!“¹⁴⁴ U pisatelčiných potomků už lze sledovat klesání plodnosti, což byl především v městském prostředí od poloviny 19. století typický jev.¹⁴⁵ Nejvíce dětí zplodil Josef (šest) a nejméně Eduard a Karel (dvě). Čtyři z Antoniiných potomků zůstali svobodní a bezdětní.

Období mezi jednotlivými porody Antonie Kavalírové byla i na dobu, v níž žila, poměrně krátká. Antonie rodila pravidelně každé dva roky, poslední tři děti pak už s odstupem tří až čtyř let. Její meziporodní interval je 28 měsíců, což odpovídá údajům z období před francouzskou revolucí.¹⁴⁶

O plánovaném rodičovství u Kavalírů, a ostatně ani u většiny ostatních rodin v tomto období, nemůže být řeč. Už jsme se přesvědčili, že zejména narození posledního dítěte nebylo plánované. Záměrná regulace plodnosti se objevila až v 60. letech, a to nejdříve ve městech. Nejčastějším způsobem omezení plodnosti bylo odkládání prvního porodu, čehož bylo

¹⁴¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 188–189.

¹⁴² FRIČ, J. J. Z rodinných dopisů. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 172.

¹⁴³ FIALOVÁ, L.: Století demografické statistiky. In.: L. F. et al.: *Dějiny obyvatelstva...* Praha 1998, str. 167.

¹⁴⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 130–131.

¹⁴⁵ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 138.

¹⁴⁶ HORSKÁ, P.: Evropská rodina se mění. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 293.

dosaženo zejména potraty přivozovanými abortivními bylinami.¹⁴⁷ Katolická církev neuznává žádný způsob umělého omezování početí,¹⁴⁸ narození každého dítěte je považováno pro rodiče za stupeň do nebe. Jedinou možností, jak regulovat porodnost, zůstávala u věřících lidí zdrženlivost. Ta ale není a nikdy nebyla silnou stránkou lidstva.

Děti Antonie Kavalírové už podle nižšího počtu potomků zřejmě některé antikoncepční metody využívaly. Nelze ale přičítat menší porodnost pouze tomuto fenoménu. Nižší plodnost ženy mohly způsobit i jiné okolnosti. Například pisatelčina matka Anna Adlerová porodila šest dětí. První ve čtyřiašedesáti letech, poslední o deset let později, tedy ještě v plodném věku. Poslední porod a následující léta však spadají do období ročního pracovního pobytu J. Adlera v zahraničí a největšího hladovění rodiny. Pokud tedy můžeme počítat s tím, že sexuální zdrženlivost není pro lidstvo přirozená, a že i přes tíživé finanční poměry se Adlerovi jen těžko uchýlili k záměrnému omezování porodnosti, je pravděpodobné, že Anna Adlerová byla postižena sterilitou v důsledku dlouhodobého nedostatku potravy. U paní Adlerové můžeme věřit, že když její děti plakaly hlady, ona jim své jídlo rozdělila. Podvýživa se na jejím organismu zřejmě projevila trvale, nebo už ji zastihla menopauza. V každém případě ani když se měla rodina lépe, další dítě se Adlerovým již nenarodilo.

3.2. Těhotenství

„Než sem jí mněla, moc sem si nařikala. Už mně to hrozně trápilo a sem byla už nad tím mrzutá, [...]. Myslela sem si, jestli neumřu, ať si potom s náma dělají co chtějí.“¹⁴⁹ Opět jsme citovali Antoniin komentář k narození poslední dcery. Tentokrát je na něm možné demonstrovat obavu z gravidity. Otěhotnět, to mohlo pro ženu znamenat značné ohrožení. Antonie se i při velkém množství porodů dožila úctyhodných pětasedmdesáti let. I když porod byl poměrně velkým nebezpečím pro zdraví ženy, údaj z Francie hovoří o maximálně dvou až třech úmrtích rodičky na sto porodů. Nadúmrtnost žen byla způsobována především pracovním přetížením, špatnou výživou a nevhodnými hygienickými podmínkami.¹⁵⁰

Těhotenství neodpouštělo ženě její povinnosti a nebylo výjimkou, že musela pracovat až do samotné chvíle porodu. „Byl večer, hosti se rozešli, byl mi ten den dlouhej. Byla sem ráda, dyž byl večer. Žádnemu sem nic neřekla, až ráno se nám narodil náš Adolf; zrovna ráno

¹⁴⁷ HORSKÁ, P.: Evropská rodina se mění. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 331.

¹⁴⁸ HORSKÁ, P.: Poměr církví k manželství a rodině v Čechách 19. století. In.: *Bůh a bohové*. Plzeň 2003, str. 87.

¹⁴⁹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 130.

¹⁵⁰ HORSKÁ, P.: Populační exploze po evropsku. In.: P. H. et al.: *Dětství, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 390.

po Pouti. Mněla sem radost, že mám zrovna půl tuctu Kluků.“¹⁵¹ O samotném těhotenství či porodech se Antonie v *Pamětech* nezmiňuje. Odbývá je většinou jednou až dvěma větami. Jen skryté poznámky odkrývají náznaky gravidity: „Nemohla sem dobře na ty schody běhat a dole bylo málo místa [nemohla pro vysoký stupeň těhotenství].“¹⁵² Tabuizace některých témat byla podporována opisným pojmenováním jednotlivých jevů. V případě těhotenství byla žena v očekávání, obtěžkaná, chodila s outěžkem, nosila dítě pod srdcem atd.¹⁵³

Antonie Kavalírová se zřejmě kromě rad místní porodní báby nebo své matky nesetkala s ničím, co by připomínalo dnešní prenatalní péči. Je možné, že se spíše držela některých omezení ve snaze zabránit uhrnutí (pohled druhého člověka) nebo shlédnutí (pohledem těhotné na nehezke či nebezpečné věci).¹⁵⁴ Otázkou zůstává, jestli relativně vzdělaná rodina Kavalírových věřila pověrám tohoto typu. V *Pamětech* se kromě katolických zvyků nesetkáváme s jinými iracionálními rituály.

3.3 Porod

Celkové zlepšení lékařské péče během 19. století se samozřejmě promítlo i do rozvíjejícího se porodnictví. Historii tohoto oboru se u nás zatím nejvýznamněji věnoval A. Doležal ve své publikaci *Od babictví k porodnictví*.¹⁵⁵ Poukazuje na několik hranic, které porodnictví pomohlo posunout. Porodní babičky byly první ženy, které získaly relativně velké znalosti o lidské anatomii, jejich výuka probíhala již v 18. století v češtině a o porodnících Doležal doslova píše: „Byla to patrně první mírová evropská komunita. Porodníci se běžně navštěvovali, konali studijní cesty, dobré knihy bývaly během roku překládány [...]“¹⁵⁶ V první polovině 19. století už byly téměř všechny praktikující porodní babičky přezkoušeny na lékařské fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity a nosily odznaky. Podle A. Doležala měly zkoušky význam ani ne tak pro lékařskou kvalifikaci babiček, ale zejména proto, že pomáhaly zamezit nebezpečným praktikám a pověrám.¹⁵⁷

Je možné, že ne u všech porodů Antonie Kavalírové byla porodní babička. Ale skutečnost nám zřejmě zůstane navždy utajena. Víme jen, že v *Pamětech* se Antonie o přítomnosti porodní babičky nezmiňuje, zatímco příchod lékaře byl pravděpodobně vždy hodný zaznamenání. K žádnému z porodů lékař přivolán nebyl a ani nejsou zapsány žádné

¹⁵¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 120.

¹⁵² Tamtéž, str. 119.

¹⁵³ NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha 2004, str. 36.

¹⁵⁴ Tamtéž, str. 37.

¹⁵⁵ DOLEŽAL, A.: *Od babictví k porodnictví*. Praha 2001.

¹⁵⁶ Tamtéž, str. 88.

¹⁵⁷ Tamtéž, str. 48.

komplikace. Můžeme se tedy domnívat, že pisatelčiny porody probíhaly bez problémů, protože pouze lékař směl při porodech užívat nástroje.¹⁵⁸ Největší obavu měli tehdejší porodníci z kefalopelvického nepoměru, což je zúžená pánev znemožňující samovolný porod.¹⁵⁹ Jak můžeme pozorovat na dobových fotografiích a malbách, Antonie Kavalírová byla žena *fortelná* a silná. Podle léty ověřeného tvrzení, že ženám se širokou pávní se rodí lépe, můžeme věřit, že Antonie nikdy s porodem problémy tohoto typu neměla. Bolesti však jistě prožívala jako každá žena. Ty ale byly rychle zapomínány radostí nad narozením dítěte.¹⁶⁰ Antonie žila celý život v blízkosti své matky, která jí jistě byla nejdůležitější rádkyní v otázkách péče o novorozence.

Kdo skutečně pomáhal Antonii přivádět děti na svět, nám zůstane neznámé stejně jako to, jaký byl skutečně její předposlední porod. Antonie znejasnila situaci, když nejdřív napsala: „Hned nato 6 dní nám Bůh dal 8ho Syna a tak zle, že se narodil chuděrka mrtvej.“¹⁶¹ A na druhé straně pak: „Za tři Roky po tom osmym Synovi co hned malinkej zemřel, nás Bůh obdařil z malou naší Pepičkou.“¹⁶² Nevíme jistě, zda chlapec zemřel až krátce po porodu nebo se narodil skutečně mrtvý. Stihli sice chlapečka pokřtít, ale jak se ještě později zmíním, ve výjimečných případech se křtilo i během porodu. Tento smutný okamžik a pak ještě zřejmě předčasné narození syna Josefa jsou jediné porody, které Antonie komentuje obsáhleji: „Já s toho jeho nářeku a křiku [šalíře, který si zlomil nohu] sem se ňák ulítla, dyž sem slyšela jeho Ženu a ubohý tří Dítky nařikat a plakat. ňák mi bylo zle. Roztonala sem se, a dal nám Bůh večer v 10 hodin maleho Hošíka, dobreho a zdraveho, a dali sme mu říkat Jozef.“¹⁶³ Tato pasáž je také výpovědí o Antoniině velké citlivosti a vnímavosti vůči okolí.

3.4. Šestinedělí

Po porodu bylo potřeba, aby se žena co nejdříve uzdravila a vrátila do koloběhu domácích povinností. Docházelo tak k výraznému zkracování šestinedělí, které mělo původně za účel šestinedělku chránit proti zlým duchům, v racionálním smyslu pak před nepříznivými vlivy okolí. Žena měla po porodu odpočívat. V tomto smyslu vyznívá také výčitka Antoniiny tchyně: „Ale Toničko, Toničko, vy se nic nešetříte, ale počkejte, až budete starší všeccko to

¹⁵⁸ DOLEŽAL, A.: *Od babictví k porodnictví*. Praha 2001, str. 55.

¹⁵⁹ Tamtéž, str. 125.

¹⁶⁰ LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství?* Praha 2006, str. 56.

¹⁶¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 129.

¹⁶² Tamtéž, str. 130.

¹⁶³ Tamtéž, str. 86.

schledáte a spomenete na mně. Celejch šest neděl [...] vás nevidim, aby ste si trošku odpočinula; za štyry dni do sklepa běháte a všade jen lítáte, to přeci nemá bejt.“¹⁶⁴

První dny po porodu vypomáhaly rodině sousedky. Také při nemoci nebo jiném neštěstí si nosily stravu, pomáhaly si v domácnosti a hospodářství.¹⁶⁵ Samy však měly doma své starosti a omladnice se musela co nejdříve postavit na nohy. Antonie zřejmě neměla problémy ani s kojením – to by mělo fatální důsledky. Když se Kavalírům narodilo první dítě, vzali si děvečku. „[...] nemohla sem tak sama pracovat jako dřív. Klučík byl hodnej a zdravej, já sem ho dobře opatrovala a Pepíček rost jako hříbek.“¹⁶⁶ I chudší ženy, které hospodařily samy, musely vše v domácnosti zvládnout i po narození dítěte.

3.5. Péče o nemocné

Do této kapitoly, zaměřené do značné míry lékařsky, zařazuji také pár odstavců o zdravotní péči. Ošetřování nemocných dětí totiž zabralo Antonii Kavalírové značnou část života. Během 19. století se lidé přestávali spoléhat pouze na všemocnou léčivou moc Boží a začali věřit i ve schopnosti dobrého lékaře.¹⁶⁷ Jeho návštěva ale nebyla levnou záležitostí, a tak ještě v druhé polovině 19. století byla v dolních vrstvách společnosti lékařská pomoc posuzována za přepych.¹⁶⁸ Přesto se během celého 19. století postupně snižovala úmrtnost obyvatelstva, zejména díky zlepšení hygienických podmínek, výživy obyvatelstva, zdravotnictví a úspěšnému boji s některými epidemiemi.¹⁶⁹ Toto vše přispělo ke zdvojnásobení počtu obyvatel na našem území. Zatímco v roce 1820 přesáhl hranici pěti milionů, v roce 1909 už zde žilo deset milionů lidí.¹⁷⁰ Dětská úmrtnost ale zůstávala nadále vysoká a na začátku 19. století se až čtvrtina dětí nedožila prvních narozenin.¹⁷¹ V r. 1870 byla průměrná délka života žen 37,8 let a mužů 34,5 roku.¹⁷² Ve dvou generacích Kavalírových (Antonie, František a jejich děti) je délka života nadprůměrná, rodina se těšila dlouhověkosti, poměrně dobrému zdraví a vyhnula se epidemiím. Ženy se dožily v průměru 76,2 let, u mužů to bylo znatelně méně – 49,2 let, zejména kvůli brzké smrti dvou synů.

¹⁶⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 117.

¹⁶⁵ HORSKÁ, P.: Populační exploze po evropsku. In.: P. H. et al.: *Dětsví, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 388.

¹⁶⁶ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 69.

¹⁶⁷ ŘÍHOVÁ, M. a kol.: *Kapitoly z dějin lékařství.* Praha 2005, str. 82.

¹⁶⁸ MATĚJČEK, J.: Obchodníci na venkově a v malém městě... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století.* 3. díl. Opava 1993, str. 105.

¹⁶⁹ FIALOVÁ, L.: Století demografické statistiky. In.: L. F. et al.: *Dějiny obyvatelstva...* Praha 1998, str. 175.

¹⁷⁰ HORSKÁ, P.: Populační exploze po evropsku. In.: P. H. et al.: *Dětsví, rodina a stáří...* Praha 1990, str. 351.

¹⁷¹ MAUR, E.: Obraz zalidnění. In.: PETRÁŇ, J. et al.: *Počátky českého národního obrození.* Praha 1990, str. 12.

¹⁷² FIALOVÁ, L.: Století demografické statistiky. In.: L. F. et al.: *Dějiny obyvatelstva...* Praha 1998, str. 190.

Zatímco česká barokní medicína nepatřila mezi nejvyspělejší v Evropě,¹⁷³ v 19. století se naopak české země aktivně podílely na reformování lékařského vzdělávání a veřejného zdravotnictví.¹⁷⁴ Po celé 19. století existovaly velké kvalitativní rozdíly mezi jednotlivými lékaři. Venkovští lékaři nedosahovali zdaleka takových kvalit jako městští.¹⁷⁵ Můžeme tak soudit jednak z toho, že Kavalírovi odváželi vážně nemocné do Prahy, jednak z povzdechu doktora „Fišera“,¹⁷⁶ který vyléčil malému Josífkovi oko: „[...] ste lidi k politování na venku s těma vašema Doktorama.“¹⁷⁷

Z častých zmínek pisatelky se nám může zdát, že rodinu Kavalírovu poskytlo během let neobvykle velké množství nemocí. Vzhledem k počtu členů jejich domácnosti to ale tak zvláštní zase není. Navíc každá závažná nemoc znamenala potenciální nebezpečí úmrtí. Přestože se Kavalírovi snažili s penězi hospodařit co nejšetrněji, na výdajích za léčení se u nich nešetřilo. J. Matějček dokonce upozorňuje na neobvyklé rozvažování zdravotní situace do budoucnosti u J. Adlera, který se rozhodl odejít od práce u pece, aby si šetřil oči a nebyl ve stáří slepý jako velké množství jiných sklářů.¹⁷⁸

S využitím dvou příkladů vážných onemocnění v rodině Antonie Kavalírové si přiblížíme situaci tehdejšího „zdravotnictví“. Ve věku čtrnácti let zemřel Antoniin bratr František. „Poddebíral se mu celej kyčel a ruka nahoře; pod prstama to mněl puchýř jako velký vejce a krví podlítej. [...] Tu ránu na tom kyčli mněl vod uhození. Jak se vozeji hoši na sáňkách v zimně, sáňky ho přirazily ke břehu, on se moc uhodil a dlouho kulhal a neřek, co se mu stalo.“¹⁷⁹ Jednalo se zřejmě o pouřazovou coxitis, zánět kyčle, a příčinou smrti byla sepse, bakteriální komplikace. Na prostou coxitis se neumíralo. I dnes se tento druh onemocnění léčí především ledováním, trakcí končetiny a antibiotiky. Doktor z Vožice, kterého nechali Adlerovi dovést, ale chlapce nutil tři hodiny se potit. Teplo způsobilo zvýraznění zánětu a silné bolesti.¹⁸⁰ Že doktor jednal zcela špatně, věděla už i Antonie: „A pan Doktor, co mněl hochu chladit, on ho ještě víc zahříval [...]. Ubohej hoch křičel co moh, nic platno nebylo [...]. Potom ho Doktor odkryl a řek ‚tejt‘ se vypotil.‘ A dopotil se chudák, až za dva dni zemřel. Jak bejvali páni Doktoři chytrý!“¹⁸¹

¹⁷³ ŘÍHOVÁ, M. a kol.: *Kapitoly z dějin lékařství*. Praha 2005, str. 84.

¹⁷⁴ Tamtéž, str. 89.

¹⁷⁵ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 201.

¹⁷⁶ Přesné stanovení identity tohoto pražského lékaře nebylo pro nedostatek údajů možné.

¹⁷⁷ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 104.

¹⁷⁸ MATĚJČEK, J.: Majitelé, nájemci a pachtýři sklářských hutí... In.: MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava 1993, str. 196.

¹⁷⁹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 52.

¹⁸⁰ Diagnostika provedena při osobní konzultaci s ortopedem MUDr. Jiřím Půlpánem 26. 11. 2008.

¹⁸¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 52.

O skutečně výjimečně schopném doktorovi se dá oproti tomu hovořit v případě druhém. Antoniin syn Eduard ve svých jednadvaceti letech (r. 1854) začal trpět bolestí zubu. Jednalo se zřejmě o nebezpečnou osteomyelitidu čelisti. Ta je způsobena zánětem dásně z mrtvého zubu. Dochází k hnisavému zánětu kosti, která sekvestruje (jednotlivé kousky se oddělují z čelisti), šíří se do okolní kosti a i dnes je velmi obtížně léčitelná. Je třeba chirurgicky odstranit příčinné zuby a sekvestry a nasadit antibiotika.¹⁸² Podle zjištění Jiřího Ramby trpěl stejnou nemocí v dětství i Bedřich Smetana, a to jako následek úrazu z r. 1835. Pan Ramba se podivuje nad tím, že v době, kdy neexistovala antibiotika, vůbec skladatel toto onemocnění přežil.¹⁸³ Eduardovi pomohl až pátý lékař, kterého rodina oslovila – z městečka Zásmuky. Ten zachránil Eduarda před smrtí a pravděpodobně ho i uchránil od celoživotních následků, které trápily Smetanu.

V 19. století lékaři velmi dbali na svou pověst a jen ojediněle se pouštěli do těžších zákroků. Pokud tak učinili, vždy alespoň ve dvou, aby si pomohli a v případě neúspěchu poskytli vzájemné alibi. „Doktor jí řek ,jednomu z nich to musím říct, co se bude dít – dřív mu musím 4ry zuby vyndat. Mněl bych mít ještě jednoho Doktora a já vim, že On by nechtěl, tak musí bejt Ana nápomocná, musím jí na to připravit.“¹⁸⁴ Zřejmě se tedy i podle tohoto citátu doktor ze Zásmuk zachoval poměrně neobvykle, když se rozhodl provést náročný zákrok pouze s pomocí Eduardovy sestry Anny.

První z námi zmíněných případů se stal v roce 1819 a druhý roku 1854. Podle chování lékařů a průběhu léčby zde vidíme zřetelný vývoj v možnostech medicíny a ještě zřetelněji pak výrazný rozdíl mezi kvalitou jednotlivých lékařů.

4. Stáří

Mnohá beletristická díla hovoří o nepříliš radostném osudu starých lidí v 19. století.¹⁸⁵ Státní zabezpečení ještě neexistovalo, a tak byl starý člověk, kterému jakékoli okolnosti (nemoc, nemožnost sehnat práci) bránily samostatně si vydělávat, zcela odkázán na vůli příbuzných. Ač se lidé nedoživali tak vysokého věku jako dnes, každý další člen domácnosti byl znatelnou zátěží pro rozpočet rodiny.

Pro nás je v této práci nejdůležitější stav vdovský. Antonie Kavalírová se stala vdovou v devětačtyřiceti letech. Podle *Pamětí* se až do smrti svého muže cítila neohroženou a věčně

¹⁸² Diagnostika provedena při osobní konzultaci se stomatology MUDr. Simonou Ságlovou Ph.D. a MUDr. Josefem Baše 10. 12. 2008.

¹⁸³ NAVRÁTILOVÁ, D. *Pravda o onemocnění skladatele Bedřicha Smetany* [online]. Zdravotnické noviny, 26. 7. 2000. URL: <<http://www.zdravotnickenoviny.cz/scripts/detail.php?id=127943>>.

¹⁸⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 155–156.

¹⁸⁵ V. Hálek: Na vejminku, T. Nováková: Úlomky žuly, K. J. Šlejhar: Ukolébavka, ...

mladou. Teprve po této rodinné tragédii si Antonie zřejmě uvědomila svá přibývajících léta. V *Pamětech* se objevují stížnosti na stárnoucí tělo, kromě toho musela Antonie řešit mnoho nových problémů. Sofie Podlipská píše: „Do nebe volající bývá osud vdov skoro všech stavů, ovšem nejvíce těch, jež tu zůstanou s houfem dětí beze všech prostředků a jen ty dvě ruce mají, aby zjedнала výživu a spolu domácí pořádek.“¹⁸⁶ Podle J. Klaboucha zákon vdovy v podstatě nechránil. Vydědit je bylo možné i bez udání důvodu, jediné zabezpečení pro vdovy bylo tzv. vdovské právo, které dávalo vdovám možnost žít šest týdnů z pozůstalosti manžela, poté se mohly ocitnout zcela bez prostředků.¹⁸⁷ U Kavalírů však byla rodinná soudržnost na prvním místě a jejich majetková základna už byla po smrti otce naštěstí tak velká, aby bez větších problémů přestáli i neúrodná léta.

Kdo a jakým způsobem zdědil majetek po Františku Kavalírovi, nevíme. Z *Pamětí* J. V. Friče jsme zjistili, že opatrovníkem nezletilých dětí po F. Kavalírovi se stal Fričův otec, právník a vlastenec, Josef František Frič. Opatrovník měl dohlížet na řádné zacházení s dědictvím svěřenců. J. F. Frič byl rodinný přítel a poskytoval Kavalírovým potomkům rady nejen v obchodě, ale také se zajímal o jejich vzdělání.¹⁸⁸ Netušíme, zda František Kavalír na smrtelné posteli sepsal závěť, nebo jestli u Kavalírů nastala posloupnost ze zákona (manželka čtvrtinu majetku, děti zbytek).¹⁸⁹ Žádné majetkové spory ale nevznikly. Z výdělků skláren žili všichni sourozenci, dívky byly vyplaceny věnem a Anna, která v zahraničí strádala, občas obdržela od bratrů menší sumu. Antonie Kavalírová byla svými dětmi natolik milována, že až do konce života měla financí dostatek. První dva roky navíc sklárnu oficiálně vedla sama, protože nejstarší syn Antonín studoval, František byl ve vězení a Josef s Eduardem, kteří huť vedli ve skutečnosti, byli dosud nezletilí.

Vedení hutě ale nebylo pro ženu jednoduché a nastaly potíže. „Mockrát mi slze do hrníčku kávy, když sem ho jedla, potočkem tekly, a přece sem jedla, jen aby si mně nevšímalí. Moc mejch slzí sem ten krutej čas, tý smutný doby snědla a jak těžko! [...] Dyž dobrej Můž, Ženu a Děti opustí, ani to nejni k vyslovení ta ukrutná změna, jak bylo dřív a jak je potom!“¹⁹⁰ Žena byla vnímána jako slabá a neschopná vést podnik a chlapi Kavalírovi byli příliš nezkušení, takže se sklárny zdály pro ostatní lidi lákavým místem k výdělku: „Jak se nám dál vedlo – pořád zle. Lide, kteří byli dřív z mym Můžem túze dobrý, ty se obrátili a byli zlý,

¹⁸⁶ PODLIPSKÁ, S.: *Studie o práci*. In.: Přednášky Spolku „Domácnost“ (Česká škola kuchařská), č. 3. Praha 1889. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>.

¹⁸⁷ KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina*. Praha 1962, str. 200.

¹⁸⁸ FRIČ, J. V.: *Paměti: 2. díl*, Praha 1960, str. 452.

¹⁸⁹ KLABOUCH, J.: *Manželství a rodina*. Praha 1962, str. 199.

¹⁹⁰ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 153, 157.

falešný, uhančlivý. Jen kde nás moh kdo skřípnout, s toho si udělal zisk. [...] Tak Bůh chraň každou Ženu a Matku takového ukrutného a zleho neštěstí!“¹⁹¹

Starost o podnik tedy převzala společně se syny Eduardem a Josefem, velmi brzy jej ale chlapci dokázali vést sami. Josef se čtyři roky po smrti otce oženil, ale hlavní starost o hospodářství zůstávala dál na Antonii. Stejně tak se oženil i Eduard a přestěhoval se do Prohoře u Žlutic, kde si pronajal huť „Šlesl“ (Schlössles). Později založil u Toužimi „Novou Sázavu“ a postavil dům v Praze. Až do své smrti se pak Antonie starala o svobodné syny Františka a Adolfa. Podle zmínek v textu pak Adolf zřejmě žil s matkou ve společné domácnosti a František buď v blízkém domě sám, nebo s ostatními sklářskými dělníky. S přibývajícimi léty tělo sláblo a udržet v chodu domácnost bylo čím dál těžší: „Pozorovala sem, dyž ležim že je noha lepčí. Vostala sem jeden den ležet. Jak sem mezi čeládku dva dni nešla, bylo zle. Špatně mi hospodařili.“¹⁹² Někdy v této době, kdy bylo Antonii osmapadesát let, převzala starost nad hospodářstvím a čeládkou mladší generace, Karolina Kavalírová, Josefova žena. Takto pozdní odchod do „důchodu“ byl poměrně neobvyklý. Sedmapadesát let, to byl úctyhodný věk a většina lidí, jimž to okolnosti dovolovaly, už v něm byla na odpočinku a starosti předala mladší generaci.

To, co vdovy trápilo nejvíce, byla samota. A to i v případě, že měly dobré vztahy se svými potomky.¹⁹³ Antonie byla zvyklá, že ji celý život obklopovalo mnoho lidí a práce. Je tedy přirozené, že i ona se cítila opuštěná: „Je mi zas smutno po nich. A tak mně vsecky moje dobrý Děti pomaloučku musejí opustit. A jen zas vstanu sama s Adolfem.“¹⁹⁴ Nestěžuje si však, chápe koloběh života a například o dceři Anně říká: „Je vdaná, tak patří Múžovi.“¹⁹⁵ Tak úplně sama ale nebyla, dokonce v *Pamětech* najdeme povzdech, že ji stále někdo vyrušuje od psaní a že musí „dělat samý puntíky a pauzy“.¹⁹⁶

Teprve s úbytkem povinností mohla Antonie jezdit na delší výlety mimo domov. Navštěvovala své děti, zavítala do „dívadla“ v Praze a několik týdnů strávila v Karlových Varech. Zde skutečně vidíme, že i jako vdova měla Antonie možnost utrácet poměrně velké částky peněz. To u starších lidí ze středních vrstev nebylo obvyklé. Antonie to dobře věděla a proti její šetrnosti musely děti bojovat dlouhým přemlouváním: „[...] co Maminko, ať utratějí dvě sta a za to budou o dvacet let dýl živa!“¹⁹⁷

¹⁹¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 152.

¹⁹² Tamtéž, str. 160.

¹⁹³ LENDEROVÁ, M.: *A ptáš se, knížko má...* Praha 2008, str. 145.

¹⁹⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 158–159.

¹⁹⁵ Tamtéž, str. 158.

¹⁹⁶ Tamtéž, str. 20.

¹⁹⁷ Tamtéž, str. 161.

Ve stáří se objevují také první myšlenky na smrt. Zejména ti, kdo nikdy netrpěli vážnější nemocí, snášejí těžko stárnutí. Když Antonii zastihla nemoc nohou, myslela, že zemře, a i dále se v textu objevuje zamýšlení nad smrtí. Sama o sobě píše, že neužila v životě mnoho dobrého. Často se dopouští protimlůvu, když píše: „Nic nejni na světě než trápení“ a „přece je radost na něm bejt“.¹⁹⁸ Zde vidíme, že v náhledu na život není pro Antonii nic černé, nebo bílé. Převahy smutných témat v *Pamětech* si všiml i E. Bass. Vidí to jako obvyklý jev u starých lidí, v jejichž vzpomínkách vystupují více starosti a trápení než radostné chvíle. „[...] ale jaká vyrovnaná povaha se nám tu odhaluje, jaké hluboké, tklivé kouzlo vane ze zповědi této ženy, která opřena o Boha a přírodu nesla svůj kříž s tichým odevzdáním v neochvějném míru jasné a laskavé duše!“¹⁹⁹

¹⁹⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 172.

¹⁹⁹ BASS, E.: Paměti babičky Kavalírové. In.: *Literární svět, Lidové noviny*. Praha 7. 12. 1929, str. 17.

Zajímavé aspekty v *Pamětech babičky Kavalírové*

1. „Nespytatedlne sou Soudove Boží“ – víra Antonie Kavalírové

„Nespytatedlne sou Soudove Boží.“ To bylo vyryto na památeční desce školy v Těchobuzi, která byla postavena za věno zemřelé dcery místních majitelů panství. Tuto větu považovala Antonie Kavalírová za natolik výstižnou, že ji uznala hodnou zaznamenání. Stejně jako naprostá většina obyvatel českých zemí byla i Antonie katoličkou.²⁰⁰ Ať člověk devatenáctého století chtěl, či ne, s katolickou církví přicházel denně do styku. Od roku 1808 podléhaly všechny školy biskupskému dozoru,²⁰¹ pod vedením církve se odehrávaly svatby, pohřby, křty a jiné úkony za něž bylo třeba náležitě zaplatit. Od r. 1781 platil štolový řád, který vymezoval velikost finančního příspěvku církvi podle sociálního postavení věřícího. Přesto je ale v peticích z r. 1848 nejčastějším požadavkem zrušení (nebo omezení) štol a dalších církevních poplatků.²⁰²

Modlitba patřila k začátku i konci dne, někdy také ke každému jídlu (i když během 19. století tato tradice zřejmě ochabovala)²⁰³. Pravidelná návštěva kostela spojená se zpovědí byla samozřejmá o nedělích i svátcích a na dalších pobožnostech. Nebylo ale v možnostech zaneprázdněné ženy dostavit se do kostela několikrát týdně, přetrvávala tedy zejména účast (a to ne vždy samozřejmá) na nedělní mši.

M. Lenderová ve dvou svých studiích upozorňuje na značný vliv zpovědníků nejen na dospívající dívky, ale i na vdané ženy.²⁰⁴ Římskokatolická církev se snažila dohlížet na ženy i muže již od dětství a obzvláště ráda se mísila do vztahu mezi snoubenci a manželi.²⁰⁵ Antonie se bohužel jen velmi málo zmiňuje o zkušenostech s církví a jejími představiteli. V Těchobuzi měla možnost vyslechnout kázání Bernarda Bolzana, který zde žil na panství Hoffmannových.²⁰⁶ Zdá se, že jeho osvícenský katolicismus, vystupující z pravé víry člověka samého, jí mohl být velmi blízký.

²⁰⁰ V roce 1782 se k tolerovaným církvím přihlásila pouhá dvě procenta obyvatel. In.: NEŠPOR, Z. R.: *Náboženství na prahu nové doby*. Ústí nad Labem 2006, str. 244.

²⁰¹ Tamtéž, str. 272.

²⁰² Tamtéž, str. 534.

²⁰³ LENDEROVÁ, M.: *A ptáš se, knížko má...* Praha 2008, str. 177.

²⁰⁴ LENDEROVÁ, M.: Zpovědní zrcadla jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století. In.: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha 1999, str. 94–104.

LENDEROVÁ, M.: Bůh a víra na stránkách dívčích a ženských deníků 19. století. In.: *Bůh a bohové*. Praha 2003, str. 72–84.

²⁰⁵ ČEVELOVÁ, Z.: Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů generových konstruktů 19. století. In.: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 495.

²⁰⁶ Působení rodu Hoffmannů v Těchobuzi se datuje od r. 1798, kdy panství koupil Josef Hoffmann a nechal zde dostavět zámek. S Antonií Hylgartnerovou měl syna Josefa, který obnovil místní sklárnu. Jeho ženou se stala Anna Janotikova z Adlersteinu, s níž měl tři děti: Gustava, Karla a Karolinu. Od r. 1823 se Hoffmannovi starali o Bernarda Bolzana, který s nimi zůstal do r. 1841. Milovaná dcera Karolina předčasně zemřela a rodiče na Bolzanovu přímluvu uctili její památku stavbou místní školy. Po smrti otce Gustav těchobuzské panství prodal.

Hluboká zbožnost byla jednou z nejdůležitějších vlastností dobré ženy, matky a hospodyně.²⁰⁷ Víra skutečně začínala být spíše záležitostí žen, prožívaly ji zřejmě i niterněji. Slepé důvěřování církevnímu výkladu světa už pro lidi nebylo dostačující a s vývojem vědy přestávala být důležitá i sama víra. Vyšší vzdělání, kterého dosahovali dříve muži, mohlo být jednou z hlavních příčin oslabování pevnosti ve víře. Pavla Horská píše o větší oddanosti žen víře obecně, o jejich výchovné roli v rodině, kterou převzaly od mužů pracujících mimo domovy.²⁰⁸ Podle M. D. Rettigové: „[...] nábožná manželka již mnohého nevěrného syna opět v lůno pravé víry uvedla, nábožná manželka mnohého zhejralce pořádným mužem učinila; neboť náboženství její jí učí, [sic!] trpělivě snášeti všelikeré protivenství, učí ji, za zlé dobrým se odměňovati [...]“²⁰⁹ Zda ale víra dokáže rychleji uzdravit modřiny způsobené opilým mužem, to se už u Rettigové nedočteme.

Ačkoli v *Pamětech* nenalzáme žádnou zmínku o pravidelném navštěvování kostela, víme, že Antonie Kavalírová byla silně, prostě a laskavě věřící žena. K Bohu se obracela zejména v nejtěžších chvílích. Píše: „Bůh, muj Otec a Maminka, ty nám túze pomahali.“²¹⁰ Nenalzáme ani náznak náboženské vnějškovosti. Paměti jsou obrazem hlubokého zakotvení mravních zásad v životě prosté ženy.²¹¹ Řídila se vším, co ji křesťanské zásady učily – pomáhala bližním, byla oddaná k rodičům, pilná, trpělivá, ... Mnohokrát zdůrazňuje, že k penězům přišli jen díky své přičinlivosti a Boží pomoci: „Říkává se ‚kdo se přičiní, tomu Bůh pomůže.‘ Kdo nás zná [...] každé řekne, že sme byli přičindlivý lide. [...] Můžete to sami pozorovat, máte už všichni dobrej rozum, že nepříde žádnému nic darmo.“²¹²

Zuzana Čevelová poukazuje na vykládání manželství katolickou církví v 19. století jako povinnosti – žít spolu tam, kde si přeje manžel, plodit a starat se o děti, být spolu dokud je smrt nerozdělí.²¹³ I v intimních záležitostech se církev vměšovala do manželského života. Do jaké míry se Antonie a její manžel, potažmo i ostatní páry, řídili těmito nařízeními, nám zřejmě zůstane utajeno.

²⁰⁷ LENDEROVÁ, M.: Bůh a víra na stránkách dívčích a ženských deníků 19. století. In.: *Bůh a bohové*. Praha 2003, str. 72.

²⁰⁸ HORSKÁ, P.: Poměr církví k manželství a rodině v Čechách 19. století. In.: *Bůh a bohové*. Praha 2003, str. 88.

²⁰⁹ RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003. URL: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

²¹⁰ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 115.

²¹¹ HÝSEK, M.: Babička Kavalírová. In.: STLOUKAL, K.: *Královny, kněžny...* Praha 1940, str. 397.

²¹² KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 69.

²¹³ ČEVELOVÁ, Z.: Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů generových konstruktů 19. století. In.: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 499.

I u Antonie už nacházíme typické kolísání v pevnosti víry: „Já sem už ani Boha nevěřila. Myslila sem že žádněj Bůh nejni, dyž žádná prozba, žádná modlitba, ani snaha, všecko přičinění, a ani Doktoři, a k nepřechání ta zlá nemoc byla, [...]“²¹⁴ Nakonec ale vždy zůstávala její víra neoblomná: „A naposledy, dyž sem všecko, co sem vám ani vypsát nemohla, přestála a přetrpěla, tak sem si pomyslila ‚Bóže dobrej, přece si mně ze všeho pomoh!‘ Myslete si milý dobrý Děti co chcete, přec dycky naposledy ta útěcha z Bohem je ta nejlepčí. Z mý zkušenosti to věřte.“²¹⁵ Víra v Boha pomáhala člověku překonat i ztrátu blízkého člověka. Antonie svou dceru Annu po smrti vnuka konejší: „Že vám Bůh toho maleho Hošíčka vzal, poručte mu ho [...] a myslete, že snad tady na tom krásnym a marnym Světě nemněl bejt. [...] Z mý zkušenosti, kdo malej umře je dobře.“²¹⁶

Tušíme ale, že pro Annu útěcha v Boha nebyla dostačující. Od poloviny 19. století přestává být víra jednou z nejdůležitějších součástí života, i když je stále obecně přijímána.²¹⁷ Víra v Boha ztrácela svůj význam jako snaha člověka vykládat transcendentální záležitosti,²¹⁸ byla vytlačována novými znalostmi a potřebami lidstva. V zápiscích Anny Kavalírové-Fričové, zařazených v *Pamětech* J. V. Friče nenacházíme žádné odvolávání se k Bohu, které je tak typické pro *Paměti* její matky. Navíc u některých potomků Antonie Kavalírové se dá předpokládat spíše silnější víra v národní pospolitost a podnikatelské dovednosti než v Boha.

Z náboženských rituálů se zmiňuje pisatelka nejobsáhleji o svěcení huti před jejím otevřením, z něhož si uchovává větvíčku rozmarýny, jak bylo zvykem. Chodili k nim také poutníci, ona sama se ale poutí nezúčastňovala, nebo nám o tom alespoň nezanechala žádnou zmínku. Částečně se poutě v 19. století dočkaly oživení, i když někteří badatelé hovoří o tom, že byly pouze doznívajícím barokním fenoménem, který se vyskytoval už jen ve venkovském prostředí.²¹⁹ Když se o nich Antonie zmiňuje, zdá se, že vnímá poutnické líbání země a několikahodinové modlení až s nádechem ironie. Popis církevních svátků bychom v *Pamětech* také hledali marně. Dovídáme se jen, že o velikonocích pekli *jidášky* s medem. O mnoho sdílnější nebyla autorka ani při zaznamenání svateb, křtů či pohřbů.

Svatby zachycuje v *Pamětech* pouze dvě – svojí a dcery Toničky. U obou se pak věnuje především veselce, která mohla trvat i několik dní. V prvním případě se pak slavilo od pondělí do pátku, vždy po práci v huti. Samotné veselce ale předcházelo mnoho úkonů:

²¹⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 154.

²¹⁵ Tamtéž, str. 166.

²¹⁶ Tamtéž, str. 179.

²¹⁷ PUTNA, M. C.: Religiozita v 19. století: zbožnost nezbožných. In.: *Bůh a Bohové*, Praha 2003, str. 9.

²¹⁸ MAREK, P.: Náboženství v období politické diferenciacie české společnosti v druhé polovině 19. století. In.: *Bůh a bohové*, Praha 2003, str. 192.

²¹⁹ HOLUBOVÁ, M.: Barokní rezidua v poutích 19. století. In.: *Bůh a bohové*. Praha 2003, str. 55.

požádat o ruku vyvolené její rodiče, připravit budoucí obydlí, postarat se o ohlášky. František Kavalír využil možnosti, která povolovala ve výjimečných případech provést všechny tři ohlášky zároveň. Další částí přípravy bylo šití šatů, které ale nebyly určeny výhradně pro svatební den. Měly být použitelné i po svatbě jako šaty sváteční. Antonie se proto vdávala ve své oblíbené modré barvě, což potvrzuje, že v 19. století nebyla známá pověra, že modré svatební šaty přináší do manželství modřiny. Bílá barva se začala uplatňovat až po polovině 19. století.²²⁰

Křest, jakožto přijetí křesťanství a jména, byl v minulosti samozřejmou, ba až nutnou záležitostí. Antonie se v *Pamětech* o křtech samotných nezmiňuje, což je při takovém množství dětí pochopitelné. Kvůli důležitosti tohoto rituálu bylo zavedeno pravidlo, že když bylo při porodu dítě ohroženo, mohlo být pokřtěno ještě v porodních cestách svěcenou vodou, která byla povinnou součástí výbavy porodní babičky. Zřejmě už během porodu, nebo krátce po něm, takto proběhl křest jedenáctého dítěte Kavalírových. Kdyby to před jeho skolem nestihli, byla by to pro rodinu tragická událost. Čteme: „A Meno mu dali Václav. Druhej den ho pochovali.“²²¹ Všimněme si v této větě použití třetí osoby množného čísla. Vzhledem k zeslábnutí matky po porodu se tedy o takové záležitosti staral většinou otec dítěte s jinými blízkými osobami. Jméno pak vybírali zpravidla kmotři.

Stejně jako jinde i u Adlerů a později u Kavalírů je patrná snaha zvolit movitějšího kmotra, který se v případě nutnosti dokáže o děti postarat. O přetrvávajícím významu kmotrovství vypovídá i fakt, že Antonie tuto vazbu jmenovala v podstatě u všech členů její rodiny. Antoniiným sourozencům byli za kmotry bohatí němečtí manželé, sousedi v Příbrami, u kterých se Antonie později učila šít. Jejím kmotrem byl otcův nevlastní bratr, Johan Adler, správce huti v Těchobuzi. Ten šel za kmotra později i čtyřem jejím dětem. Poté se ale proti rodině obrátil a Kavalírovi se kvůli němu museli odstěhovat jinam. Kmotrovství tedy zřejmě přestávalo být celoživotním závazkem, jak bylo vnímáno v předchozích staletích. Ostatním dětem pak byl za kmotra učitel z Ostředku, Antonín Soudek.

O tématu umírání a pohřbu se Antonie zmiňuje o něco obsáhleji. Zachytila smrt bratříčků, rodičů, synů i manžela. Vysoká úmrtnost, zejména kojenecká, přinutila lidi vnímat smrt fatalisticky, jako běžnou součást života. Odchod ze světa probíhal většinou pokojně. Na smrtelné posteli se sepsala závěť, vyřešily se staré spory a proběhlo rozloučení s rodinou. I F. Kavalír přes své bolesti tyto záležitosti zřejmě splnil. Jak při smrti J. Adlera, tak

²²⁰ LENDEROVÁ, M.: „Sňatek jest spojení muže a ženy...“ vstup do manželství v 19. století. In.: HALÍŘOVÁ, M.: *Oznamuje se láskám našim...* Pardubice 2007, str. 11.

²²¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 129.

F. Kavalíra byly jejich manželky odváženy pryč, aby nebyly u muže v době skonu a nezanechalo to větší následky na jejich psychice. „Dala [pisatelčina matka] hroznou práci, než se rozloučila a odjela. Doktor poručil, aby sme jí nechali, dyž máme kam, odvíst, že by si hnedle pomátla rozum.“²²² Pocit blížící se smrti ulehčovala umírajícímu víra v dualismus duše a těla, přechod na svět, v němž neucítí fyzickou bolest.

Vzhledem k tomu, že až do pohřbu zůstávalo tělo zesnulého v domě, byla logická snaha uspořádat poslední rozloučení co nejrychleji. František Kavalír zemřel v pátek v Praze a v neděli byl pohřben v Sázavě. Cena samotného pohřbu pak závisela na volbě pozůstalých. Ve Fričových *Pamětech* se dovídáme, že v Déesi donesl synovu rakvičku na hřbitov sám s Annou a ještě ho pomohl hrobníkovi zasypat.²²³ Skromné dětské pohřby byly obvyklé a podobně zřejmě probíhal i pohřeb Antoniina bratra v době, kdy rodina finančně strádala. Za poslední rozloučení Františkovy matky pak Kavalírovi zaplatili osmdesát zlatých.²²⁴ Detailně je v *Pamětech* popsán pohřební průvod Karoliny Hoffmannové, která byla uložena do krypty za účasti rodičů, svých dvou nápadníků jedoucích na koni po stranách rakve a průvodu lidí z panství, kteří se dostavili na příkaz. Hluboká účast blízkých lidí byla stále samozřejmá. Po smrti Antoniina bratříčka je lidé chodili navštěvovat, aby rodina nezůstávala s trápením sama, a snažili se je těšit.²²⁵

V rodině naší pisatelky bylo smutné pravidlo, že prvorozený syn umíral v dětském věku (u Adlerů, Kavalírů i u Anny Fričové). O malých dětech se říkalo, že jejich cesta do nebe je přímá, aniž by musely projít očistcem. Proto není třeba je tolik oplakávat a modlit se za ně.²²⁶ Antonie se zmiňuje, že jak bylo zvykem, i ona pletla mrtvému šestiletému bratříčkovi na pohřeb věneček z rozmarýny.

2. Antisemitismus v první polovině 19. století

Výrazným prvkem v *Pamětech babičky Kavalírové*, alespoň z pohledu dnešního člověka, je zášť vůči Židům. Abychom mohli objektivně posoudit babiččino antisemitství, podívejme se, jaká byla situace Židů v námi sledovaném období.

Lze říci, že mezi třetí čtvrtinou 18. a třetí čtvrtinou 19. století došlo k posunu postavení Židů z jejich místa na okraji společnosti k úplnému zrovnoprávnění. Prvním z výrazných uvolnění židovského života byl toleranční patent Josefa II., který znamenal

²²² KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 123.

²²³ FRÍČ, J. V.: *Paměti: 2. díl.* Praha 1960, str. 558.

²²⁴ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 116.

²²⁵ Tamtéž, str. 63.

²²⁶ NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře.* Praha 2004, str. 246.

zrušení povinnosti nosit zvláštní označení, možnost navštěvovat jakékoli školy, platnost stejné jurisdikce atd. Na druhou stranu si musíme uvědomit stálou existenci mnoha diskriminačních zákonů: Židé se nesměli bez povolení stěhovat, platili tíživé toleranční daně, podléhali familiantskému zákonu.²²⁷ Kromě toho platila spousta zcela absurdních nařízení. Například v *Pamětech babičky Kavalírové* se dočítáme, že žádný Žid nesměl odříznout oběšence. Když se tak stalo, měl za to být potrestán.²²⁸

Teprve v roce 1782 bylo Židům povoleno bydlet mimo ghetta, čehož ale využívali výjimečně, aby předešli potížím s ostatními obyvateli města. Pražští měšťané ještě v roce 1846 trvali na tom, aby se Židé žijící mimo ghetto bez zvláštního povolení vrátili zpět do jim vyhrazené čtvrti. Tento požadavek byl radnicí vyslyšen a Židům hrozily vysoké pokuty.²²⁹ Segregace Židů byla definitivně odstraněna až v letech 1848–1849. Kromě toho byl ve 40. letech zrušen familiantský zákon a téměř všechna ostatní omezení.²³⁰ Plnou rovnoprávnost pak Židé získali v roce 1867. Křesťanští obyvatelé ale snášeli takové změny jen těžko. Například v roce 1844 zaútočili textilní a železniční dělníci na židovské podniky v Praze a Táboře a ještě na konci 19. století se zvedla při tzv. Hilsneriádě velká vlna rasové nenávisti.

Co ale vedlo běžného obyvatele Čech v 19. století k tak horlivému protižidovství? To už se musíme ohlédnout do hlubší historie. Antijudaismus je označován za „nejsetrvalejší zášť v dějinách lidstva nebo za konstantu židovských dějin“.²³¹ Ať už byli Židé vládnoucí mocí perzekuováni, nebo chráněni, nikdy se v minulosti nesetkali s širším přijetím své menšiny prostými lidmi. Zbyněk Vydra se v knize *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století* věnuje mnoha stereotypům, které začaly vznikat již ve středověku a v průběhu staletí pak byly oživovány.²³² Pochopitelně prvním stereotypem byl Žid – nepřítel křesťanství. Během 12. a 13. století bylo Židům zakázáno provozovat většinu živností a jako v podstatě jediný způsob výdělků jim zůstal peněžní obchod.²³³ Takto se brzy se *Žida – vraha křesťanských dětí* stal *Žid – lichvář bažící po snadném výdělku*. A tak se k tzv. kolektivní vině přidala ještě závist za rychlé bohatnutí Židů. I později ale Židé často zkušeně konkurovali ostatním podnikatelům, především díky svým kontaktům a obchodním schopnostem.²³⁴

²²⁷ PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 2001, str. 107–119.

²²⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 23.

²²⁹ PĚKNÝ, T.: *Historie Židů...* Praha 2001, str. 113.

²³⁰ Tamtéž, str. 124.

²³¹ SOUKUPOVÁ, B.: Národněpolitické protižidovské stereotypy v české společnosti na konci 19. století. In.: VYDRA, Z., et al.: *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice 2007, str. 13.

²³² VYDRA, Z., et al.: *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost...* Pardubice 2007.

²³³ PĚKNÝ, T.: *Historie Židů...* Praha 2001, str. 287.

²³⁴ SOUKUPOVÁ, B.: Národněpolitické protižidovské stereotypy v české společnosti na konci 19. století. In.: VYDRA, Z., et al.: *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost...* Pardubice 2007, str. 34.

Ve vyhoceném vztahu mezi Čechy a Němci během „národních bojů“ v 19. století pak pro židovskou menšinu nesvědčil ani fakt, že mnoho z nich mluvilo německy a že se jednoznačně nepřiklonili na stranu českého národa. Tato skutečnost pak prý byla důvodem k antisemitismu například Jana Nerudy. Nemůžeme se zde nezmínit o jeho stati *Pro strach židovský*, v níž píše, že chybějící podporu Židů vnímá jako zradu od lidu, jehož se vždy zastával. Těžko však posoudit, zda v Nerudovi přece jen nehořel plamínek celospolečenského antisemitismu, nikoli pouze národní zášť, když napsal věty tohoto typu: „Vaše tepny nebijí, jen počítají, vaše srdce je sobeckou cizotou vypáleno na uhel a ten – dle slov jednoho z vašich nejnovějších pěvců – nehřeje, jen třísní. [...] My podrobujeme se těžké práci, on se jí vyhýbá, my s malým výtěžkem jsem [sic!] již spokojeni, on rozmnožuje své jmění do smrti, my milujeme požitek, jemu je požitkem výdělek, my jsme lehkověrní, on stále nedůvěřivý, my často nestřídám, on nikdy – zcela jiný člověk, který od nás nepřijal praničeho, od kteréhož my ale učme se ledačemu.“²³⁵

V 90. letech 19. století mladočeši zařadili odmítavý postoj k antisemitismu do svého volebního programu.²³⁶ Pojem *antisemitismus* se objevil na přelomu 70. a 80. let 19. století.²³⁷ Vznik tohoto pojmu předpokládá teprve v této době existenci větší skupiny lidí, kteří se stavěli na stranu Židů a jejich práv a měli potřebu označit nepřátelství stavící se proti Židům.

Je ale to, co nacházíme v *Pamětech babičky Kavalírové*, skutečně antisemitismem? Nejsme ani schopni určit, zda vůbec nějaký antisemitismus existoval, když vlastně nebylo zřejmě nikoho ne-antisemitského, nikoho, kdo by měl na Židy zcela opačný názor. Jistě však můžeme o Antonii Kavalírové říci, že vůči semitům zaujímala stejný postoj jako naprostá většina Čechů. Co však bylo pro její silně odmítavou reflexi podstatné, byly obchodní styky s židovskou rodinou Piků. Sklářství v celém Posázaví ovládal finanční dům *Lazar Pik a synové* v městečku Habry. (Antonie ostatně zaznamenává údiv Piků nad tím, že je možné bez jejich vědomí koupit v Sázavě mlýn.²³⁸) Kavalírovi si od Piků půjčili peníze už v Ostředku, poté se zavázali smlouvou na odebrání sklářského materiálu. Když po splacení chtěli smlouvu zrušit, Lazar Pik to odmítl a začal dlouhotrvající soudní spor. „Bylo to věru těžký a zlý břemeno na nás, ty židi! Jen aby se Člověk na ně staral a pro ně pracoval. Dycky mluvili, jako dyž máslo krájí, a zatím byli šelmy ty největší. Byli jako Jidáš falešný, jen do své kapcy naháněli, jako každej žid.“²³⁹ Na jiném místě ale píše o jiném Židovi, který jim

²³⁵ NERUDA, J.: *Pro strach židovský* [online]. URL: <http://uloz.to/876544/pro-strach-zidovsky-neruda.htm>.

²³⁶ FRANKL, M.: *Emancipace od židů: český antisemitismus na konci 19. století*. Praha 2007, str. 44.

²³⁷ Tamtéž, str. 34.

²³⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 113.

²³⁹ Tamtéž, str. 87.

prorokoval šťastný pobyt v Ostředku. Všimněte si zejména odlišného způsobu psaní prvního písmene ve slově „Žid“. „Muj Můž řek ‚milej Židáku, celou cestu se nám túze zle vede, tak si myslíme, že se nám tam taky zle bude dařit.‘ ‚Nic si nenařikaji, pane Kavalír‘ Židák řek ‚já to na nich vidim, že Oni budou ve Vostředku šťastnej. [...] a spomenou si někdy na Žida Marečka, že sem jim to řek“²⁴⁰ Podle výkladu J. J. Friče používala pisatelka na počátku slova velké písmeno v případě, že jí daná osoba nebo věc byla milá či k ní chovala úctu.²⁴¹

Karel Čermák, bývalý předseda České advokátní komory, přišel dokonce s odvážným tvrzením, že: „Babička je prostá jakéhokoliv antisemitismu, tak jí promiňte výrazy jako Židi apod. Dnes by prostě napsala bankéř, finančník, Američan nebo Rusák a nic zlého by tím nemyslela.“²⁴² Kavalírovi pravděpodobně skutečně získali svůj nenávistný postoj k semitům především následkem neblahých obchodních zkušeností, ale stále musíme mít na paměti to, že nepřátelský postoj k nekatolíkům a lidem odlišného způsobu života byl zcela běžný, nezřídka přecházel až k nenávisti.²⁴³ *Paměti* nás tedy vedou k závěru, že Žid byl vnímán jako něco odlišného, ne však zákonitě zlého a nepřátelského. Teprve po špatné osobní zkušenosti často docházelo k rychlému a úplnému zavrnutí celého *vyvoleného národa*.

3. „Dobrá žena je lepší než zlatá koruna“ – genderové konstrukty

V 19. století se rozhořel boj žen za jejich práva, za možnost vzdělání, za šanci získat důstojné pracovní místo. Zejména od druhé poloviny 19. století se začaly projevat ve větší míře emancipační snahy. Nedělejme si o nich ale falešné představy, jednalo se o jednotlivé vynikající ženské osobnosti. Hlubší vzdělanost a intelektuální úroveň stále většině žen chyběla i v prvních desetiletích 20. století.

Ženy začaly po polovině 19. století vytvářet spolky, v jejichž rámci se zajímaly o vlastenectví, dobročinnou činnost nebo vzdělání. Tyto aktivity ale většinou trvaly jen do počátku manželství.²⁴⁴ Potomci Antonie Kavalírové se v těchto kruzích pohybovali také, zejména díky J. V. Fričovi. Anna považovala za přítelkyni Honoratu Zapovou.²⁴⁵ Autorka *Pamětí* byla v době jejího pohřbu v Praze a v dopise o něm dceru informovala. Další

²⁴⁰ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 81.

²⁴¹ FRIČ, J. J.: Poznámky úvodní. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 195.

²⁴² ČERMÁK, K.: *Jak nás vidí veřejnost* [online]. URL: <<http://jinepravo.blogspot.com/2007/10/jak-ns-vid-veejnost.html>>.

²⁴³ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách...* Opava 2002, str. 78.

²⁴⁴ BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005, str. 12.

²⁴⁵ H. Zapová: (*1825 v Haliči – †1856 v Praze) spisovatelka se slovanským nadšením. R. 1841 se provdala za K. V. Zapa, krátce žili ve Lvově, pak trvale v Praze. Vzala si za úkol vychovávat české dívky, r. 1848 založila „Spolek Slovanek“. Zklamána místními poměry na čas odjela do Haliče, po návratu do Čech se vrátila ke své myšlence. Rok před svou smrtí otevřela ústav pro dívky, posmrtně vyšel její spis *Nezabudky, dar našim pannám*.

významnou osobností podílející se na ženské spolkové činnosti byla Bohuslava Rajská,²⁴⁶ oblíbená a obdivovaná teta J. V. Friče. Už před Fričovým zatčením se v bytě jeho rodičů konaly naučné přednášky pro ženy,²⁴⁷ které se v r. 1843 přesunuly do dívčího oddělení Amerlingovy Budče.²⁴⁸ Zde je tedy třeba hledat kořeny k již zmíněné pozdější snaze Anny a Friče o vzdělání Marie Kavalírové, přesahující obvyklé přesvědčení o vzdělání dostačujícím pro ženu. Výjimečné bylo, že J. V. Frič podporoval svou ženu v literární činnosti i po uzavření sňatku. I v další generaci se pak rodina zajímala o vzdělání žen. Například zeť Antonie Kavalírové-Veselé, Bedřich Frída,²⁴⁹ byl profesorem na Vyšší dívčí škole.

V předchozích kapitolách už jsem se několikrát zmínila o genderových stereotypech v *Pamětech babičky Kavalírové*. Nebyly ale doposud nijak zvýrazňovány, protože Antonie Kavalírová brala svou úlohu ženy, a všechny povinnosti s ní spojené, jako samozřejmost. Vezměme to tedy postupně. První velký stereotyp nacházíme již při hledání odpovědi na otázku, zda bylo v rodině upřednostňováno narození chlapce či dívky. Nejenže existuje odvěká touha předat další generaci své jméno, ale také byla výchova potomka mužského rodu často méně nákladná. Dívkám bylo potřeba šetřit na věno a ve středních vrstvách jim platit soukromé učitele, zatímco chlapec mohl chodit do veřejné školy a studenti uměli žít velmi skromně. Navíc v chudších i středně majetných domácnostech byla vítána pomocná ruka. „Za dvě leta sme mněli zas Ceru a dali sme jí říkat ‚Ana‘. Muj Můž by byl mněl rači Syna. Dycky mají ty sklenáři rači hochu než holku, proto že jim, dyž je trošku věčí, pomahá v huti pracovat. Nedělalo nic, mněl holku taky rád.“²⁵⁰ Už podle citátu je ale zřejmé, že narození dívky bývalo pro otce téměř stejnou radostí a jistě se našly i výjimečné rodiny, kde nebylo upřednostňováno ani jedno pohlaví.

Už malé dítě bylo připravováno na svou genderovou roli. Zatímco „se vozeji hoši na sáňkách“,²⁵¹ prohánějí se na konících a v huti si vyrábějí „tenký třístičky“,²⁵² dívky se drží

²⁴⁶ B. Rajská, vl. jm. Antonie Reisová: (*1817 v Rožmitále – †1852 v Praze) zapálená vlastenka, do svých 27 let se pohybovala v rodinách sester, které se provdaly za J. F. Friče a V. Staňka. Stala se zde výbornou vychovatelkou. V tomto umění se zdokonalila samostudiem i v kursu a r. 1844 otevřela vlastní ústav pro dívky. Z vlastenecké lásky pojala za muže ovdovělého L. Čelakovského. Opustila ústav a odstěhovala se do Vratislavi, kde u ní po narození dvou synů propukla nemoc, na niž v Praze po narození a smrti poslední dcery zemřela.

²⁴⁷ BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách*. Praha 2005, str. 10.

²⁴⁸ Budeč – škola založena roku 1839 Karlem Amerlingem za finanční podpory hraběte Lva Thuna. Ústav měl vychovávat vlastence i vlastenky a disponoval laboratořemi, hvězdárnou a jinými moderními učebními prostorami. Na vlastní náklady Amereling stavbu dokončil r. 1842, r. 1848 Budeč prodal Thunovi. Ústav byl zrušen, Amerlingova žena však dále podporovala dívčí oddělení přetvořené na soukromý ústav pro dívky.

²⁴⁹ B. Frída: (*1855 ve Slaném – † 1918 ve Slaném) od r. 1879 vyučoval na Pražské vyšší dívčí škole dějepisu, zeměpisu a dějiny umění, r. 1892 se stal dramaturgem národního divadla, publikoval zejména v Lumíru. Největší část jeho díla tvoří překlady z italského a poté práce věnované jeho bratru Jaroslavu Vrchlickému.

²⁵⁰ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 70.

²⁵¹ Tamtéž, str. 52.

²⁵² Tamtéž, str. 101.

spíše při domácnosti a svými hrami s pannami se připravují na budoucí úlohu matky. Když pak děti chtěly schválit nějaké závažné rozhodnutí, ptaly se na to otce (jak Antonie při radě o koupi mlýna, tak Anna, když chtěla jet do Komárna), i když ten se často radil o konečném rozhodnutí se ženou.

Zejména ve věku 12–13 let se projevovaly výrazné rozdíly v přístupu k hochům a dívkám. Chlapci se začali připravovat na budoucí povolání ve škole, jako učni nebo doma jako otcovi pomocníci. Oproti tomu dívky se musely od matky nebo ve službě naučit všemu, co bylo potřebné pro jejich budoucí *kariéru*, „Kinder, Küche, Kirche“. Tak tomu beze zbytku bylo i u Kavalírů.

Zatímco chlapci většinou již na studiích získávali milostné zkušenosti, každá radost a povyražení dívky bylo podrobena dohledu nad jejich počestností. Nebylo vhodné, aby dívka zůstala o samotě s mužem, chodila večer sama ven či se jakkoli jinak stýkala s muži bez přítomnosti třetí osoby. V souvislosti s tímto tématem jsem se již zmínila o Annině cestování. Už když žádala rodiče, aby mohla jet do Komárna, byla jejím prvním argumentem skutečnost, že s ní pojedou dvě starší dámy.

Jelikož žena měla jen malou šanci si důstojně a dostatečně vydělávat, nezbyvalo jí mnohdy než se provdat. Už v kapitole *Manželství* jsem psala, že naše představy o vztahu partnerů v 19. století a skutečnost se od sebe mohou velmi lišit. G. Bocková se ptá: „Žily však ženy opravdu v nelidském domácím vězení? Nebo byly mužská ‚tyranie‘ a ženské ‚otroctví‘ pouze abstraktními pojmy tradičních politických debat [...]?“²⁵³ A odpovídá, že je zřejmé, že „koexistovaly ve všech společenských vrstvách různé reality a varianty štěstí i neštěstí.“²⁵⁴ Jednu takovou variantu nám představila Antonie Kavalírová.

Do modlitební knihy si zaznamenala: „Zas jeden pán řek, že dobrá Žena je lepčí, než zlatá koruna v domně.“²⁵⁵ V 19. století se prosazovalo úsloví: „Muži stát, ženě rodina“.²⁵⁶ Rodina byla na veřejnosti reprezentována mužem, zatímco ženě náleželo místo v domácnosti. Takovéto rozdělení sfér podporovala také církev.²⁵⁷ A tak tomu bylo i u Kavalírů: „Já sem si málo Obchodu všímala, mněla sem dycky ve svý domácnosti co dělat a muj Můž si zas hleděl sveho Obchodu a mněli sme obá co dělat a túze sme přitom spořádaně žili.“²⁵⁸

²⁵³ BOCKOVÁ, G.: *Ženy v evropských dějinách*. Praha 2007, str. 129.

²⁵⁴ Tamtéž, str. 129.

²⁵⁵ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 173.

²⁵⁶ BOCKOVÁ, G.: *Ženy v evropských dějinách*. Praha 2007, str. 114.

²⁵⁷ ČEVELOVÁ, Z.: Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů generových konstruktů 19. století. In.: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 499.

²⁵⁸ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 52.

Jenže uvnitř rodiny to už fungovalo poněkud jinak. Antonie měla stejné právo rozhodovat jako její manžel. Pokud jsem to doposud dostatečně nezvýraznila, František Kavalír byl neobvykle citlivý a milující muž, díky čemuž se Antonie mohla uplatnit při všech důležitých rozhodnutích. „A teprva ráno mi povídala moje Matka, jak muj Můž, dyž sme odjeli, plakal, že si tak naříkal až ten Dum zněl. Muj Otec přišel a vyrážel ho a že nic nebylo platno; že říkal ‚já už vidim toho meho mrzáčka slepeho mezi těma dětma chodit.‘“²⁵⁹ Jiří Matějček právě na Antonii Kavalírové ukazuje, že ženy nebyly tak bezmocné, jak se může z různých studií o emancipaci zdát. Vtipně je nazývá „krky“, jež otáčí „hlavou rodiny“.²⁶⁰ Antonie se dokonce účastnila několika obchodních jednání, vyjedнала konečnou cenu mlýna, zakázala svému muži prodloužit smlouvu s židovským obchodníkem nebo když se dostal do rvačky, vzala ho za ruku a odvedla ho domů.

Když Antonie píše o rodinném podniku, používá občas formulace „Muj Můž vydělal, Muj můž dluží.“ Zpravidla tak ale píše, jen když poprvé informuje o nějaké aktuální záležitosti. V naprosté většině případů používá plurálu, a píše tedy o společném majetku. Uvědomuje si zřejmě závislost výdělku na manželově úsilí, ale výdělek samotný je pokládán za společné vlastnictví.

Zakončím tuto kapitolu větami, v nichž proniká na povrch Antoniino upřímné přesvědčení o mužích: „Dyž sem naříkala, dyž mně ty Děti stonaly, muj Můž říkal ‚mlč, matko mlč, zas to všecko odejde a bude zas dobře‘ a dyž bylo nejhůř, věčim dílem utek, jako každej Můž, dyž je doma něco zleho jen umí utýct.“²⁶¹

²⁵⁹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 105.

²⁶⁰ MATĚJČEK, J.: Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchy a emancipace žen. In.: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen*. Pardubice 2006, str. 215–219.

²⁶¹ KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti...* Praha 1947, str. 105–106.

Závěr

Pracovat s *Paměti babičky Kavalírové* znamená poznat důkladně devatenácté století, proniknout do života ženy předminulého věku. Zda, a do jaké míry, se to v této práci podařilo, posuďte sami. Mnoha zajímavým tématům jsme se zde nemohli věnovat, protože bychom se příliš odchýlili od cesty určované obsahem *Pamětí*. O jiných jsme se zmínili jen stručně, protože jim v *Pamětech* taktéž nebylo věnováno mnoho pozornosti. S několika závěry jsme uvízli na mělčině pravděpodobnosti a jejich platnost by bylo třeba nadále prověřovat.

Co se týče objektivitu pramene, sporným bodem se může zdát objektivita samotné pisatelky. Již to, že *Paměti* byly psány pro její potomky, vyvolává otázku, zda na sebe mohla vůbec prozradit něco negativního. Není až příliš idealistická? Vždyť stránky této knihy mohou připomínat stránky z pohádky. Jenže slovy Josefa Zubatého: „Z pohádky o štěstí, jež ovšem nepadá samo do otevřené po něm náruči, nýbrž je ovocem života oddaného s věrnou láskou všem povinnostem z něho plynoucím.“²⁶²

Své vzpomínky zde sepsala žena, která byla v mnoha aspektech typickou představitelkou své doby a v jiných se zase poněkud vymykala. Žila tak, jak se od ní očekávalo, a přitom si nechtěla nechat cokoli předepisovat. Propracovala se se svým mužem mezi vyšší střední vrstvu, ale celý život se svým chováním podobala spíše obyvatelkám chudého venkova. Při četbě jejích slov nás rozhodně nenapadne, že je psala žena, která patřila k pouhým dvaceti procentům majetnějšího obyvatelstva. Žila skromně, podle křesťanských pravidel, a přestože získala značný majetek, své zvyky neměnila. Na mnoha aspektech lidského života jsme se přesvědčili, jak rychle se svět v 19. století vyvíjel a jak velké mohly být generační rozdíly. *Paměti babičky Kavalírové* jsou vzácným pramenem jak k dějinám sklářství, jak ukázal J. Matějček, tak k dějinám žen či dějinám každodennosti. V mnoha závěrech bylo potvrzeno to, co již bylo o 19. století napsáno. Jinde, například ve vztahu dětí k rodičům, *Paměti* mohou poskytnout nové poznatky.

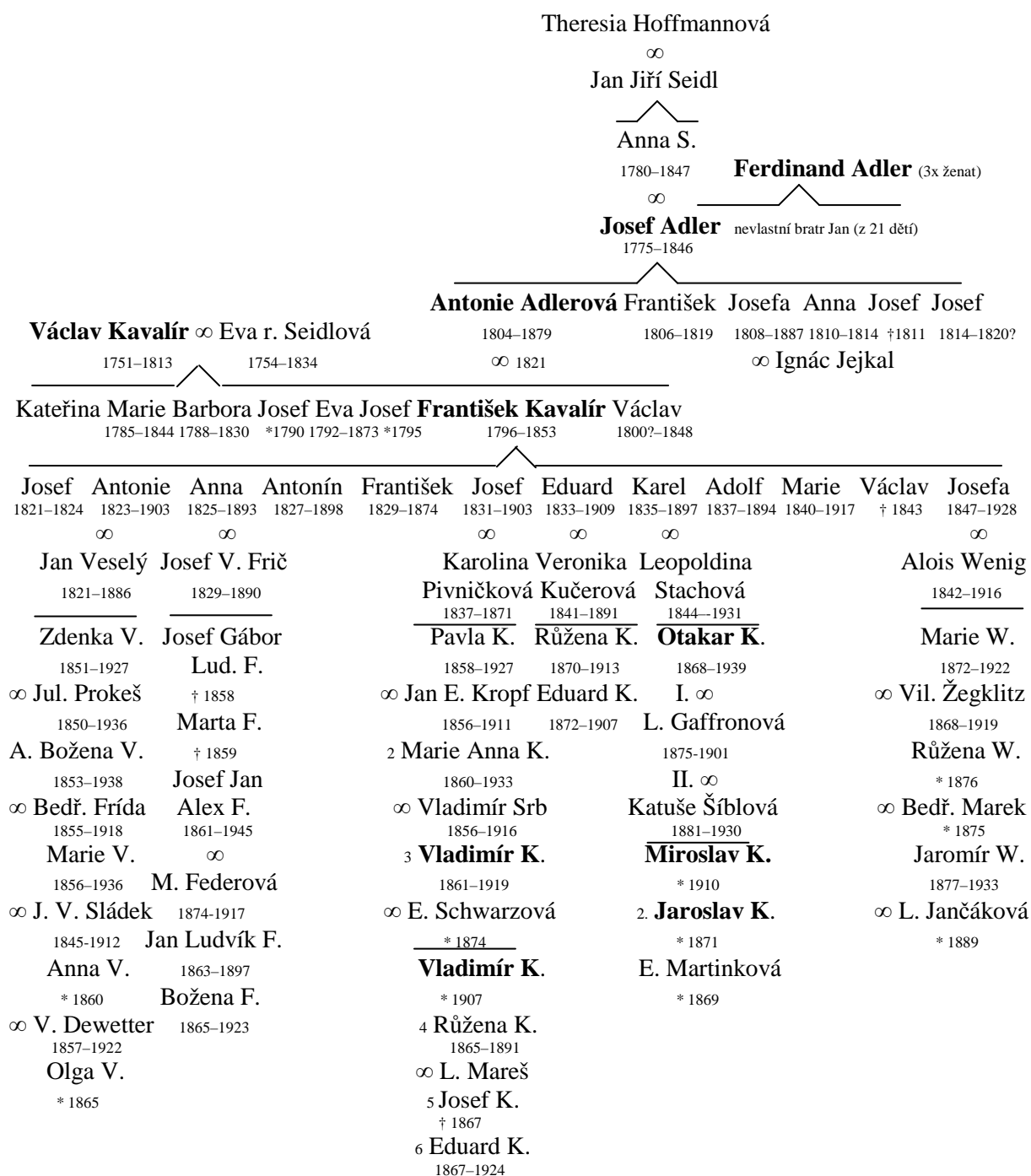
Nelze než si povzdechnout, jaká škoda vznikla, když komunistický režim ukončil na dlouhá léta vydávání tohoto zajímavého spisu. Tím se totiž tato dříve velmi oblíbená kniha ztratila z obzoru širší vrstvy čtenářů, a ani zatím poslední vydání z r. 1993 nezabránilo tomu, že jsou pro dnešní čtenářskou obec již téměř zapomenuty a nedostává se jim ani zlomku pozornosti, jaké se dočkaly ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století. Antonie Kavalírová by měla vědět, že její *Paměti* nejsou pouhým „starodávním škrábáním“. Přenechejme poslední slova této práce Eduardu Bassovi, který vystihl podstatu *Pamětí babičky Kavalírové*: „Není to

²⁶²ZUBATÝ, J.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: *Naše řeč*. Praha 1930, str. 81–82.

literatura předpokládající vědomé, umělé tvoření, je to jen vyprávění a zповěď, ale žádný umělec slova nemůže tuto studánku živé vody minouti, aby z ní nenačerpal osvěžení a posílení [sic!]. A věcně – jaký je to pro každého příklad života hluboce, nevývratně zakořeněného a bohatě, plodně kvetoucího!“²⁶³

²⁶³ BASS, E.: Paměti babičky Kavalírové. In.: Literární svět, *Lidové noviny*. Praha 7. 12. 1929, str. 17.

1. Rodokmen Adlerů a Kavalírů

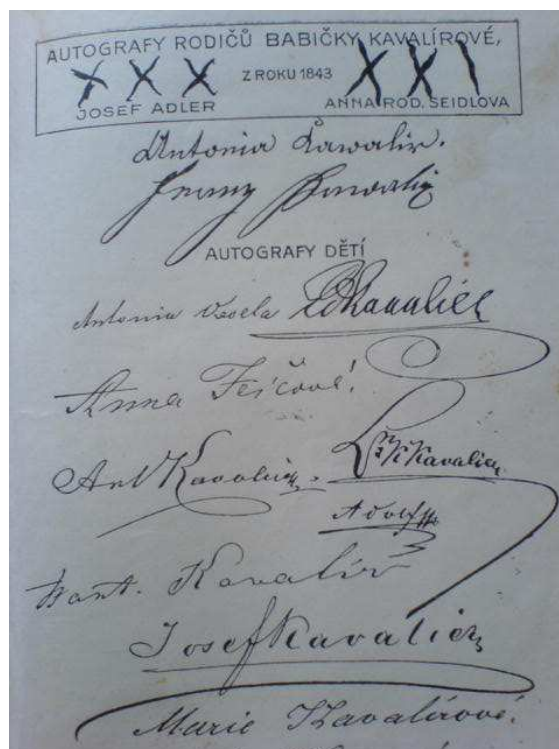

* V rodokmenu od Olgy Zielecké byla vynechána, pro naše účely nepodstatná, část rodu Hoffmannů: ZIELECKÁ, O.: Zprávy rodové. In.: KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 9. vyd. Praha: Osvěta, 1947. Topičovy bílé knihy.

2. Fotografie

Antonie Kavalírová (52), maloval W. Gowitsch r. 1856.

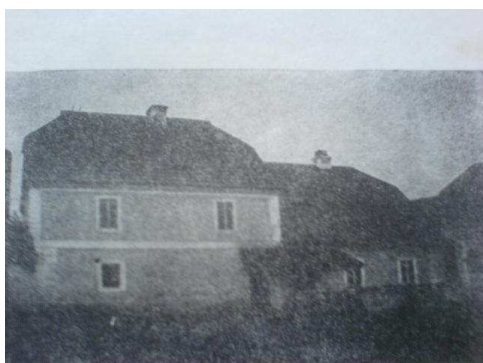
Podpisy členů rodiny Antonie Kavalírové

Anna Kavalírová (31), maloval W. Gowitsch

Sklárna F. Kavalíra v Sázavě

Stavení při mlýně „Kácků“ na Sázavě
Fot. z r. 1895

Antonie Kavalírová (50) s dcerami Pepičkou (7)
a Mařenkou (14)
Podle daguerrotypu asi z r. 1854

* Ilustrační fotografie z knihy KAVALÍROVÁ A.: Paměti babičky Kavalírové. 9. vyd. Praha: Osvěta, 1947. Topičovy bílé knihy.

Seznam použitých zdrojů

Prameny

FRIČ, J. V.: *Paměti: 1., 2., 3. díl*, Praha: SNKLHU, 1957, 1960, 1963.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 1. vyd. Praha: Spolek českých bibliofilů, 1929.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 2. vyd. Praha: F. Topič, 1930.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 3. vyd. Praha: Topičova edice, 1938.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 5. vyd. Praha: J. J. Frič, 1940.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 9. vyd. Praha: Osvěta, 1947. Topičovy bílé knihy.

KAVALÍROVÁ, A.: *Paměti babičky Kavalírové*. 10. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1993. ISBN 80-202-0412-1.

Prameny v elektronické podobě

NERUDA, J. *Pro strach židovský* [online]. c2007 [cit. 2009-01-11]. Dostupný z WWW: <<http://uloz.to/876544/pro-strach-zidovsky-neruda.htm>>.

PODLIPSKÁ, S.: Studie o práci. In.: Přednášky Spolku „Domácnost“ (Česká škola kuchařská), č. 3. Nákladem spolku Domácnost, Praha 1889. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003, naposledy aktualizováno 5. 1. 2009 [cit. 2009-01-11]. Dostupný z WWW: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/podlipska.htm>.

RETTIGOVÁ, M. D.: *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla*. Jan H. Pospíšil, Praha 1840. In.: LENDEROVÁ, M., et al.: *Antologie zaniklých ženských ctností* [online]. Pardubice 2003, naposledy aktualizováno 5. 1. 2009 [cit. 2009-01-11]. Dostupný z WWW: <http://khv.upce.cz/zamestnanci/antologie/rettigova.htm>.

Literatura

BAHENSKÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. 1. vyd. Libri: Praha; SLON: Praha, 2005. ISBN 80-7277-241-4 (Libri), 80-86429-48-2 (SLON).

BASS, E.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: Literární svět, Lidové noviny. Praha: Pavel Váša, 7. 12. 1929.

BASS, E.: *Paměti babičky Kavalírové*. In.: *Výchova osobnosti*, Lidové noviny. Praha: Jaroslav Rejzek, 30. 10. 1938.

BOCKOVÁ, G.: *Ženy v evropských dějinách*. 1. vyd. Praha : Lidové noviny, 2007. ISBN 978-80-7106-494-7.

Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století: Sborník příspěvků z 22. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 7.–9. března 2002. K vydání připravili Zdeněk Hojda a Roman Prahel. 1. vyd. Praha: KLP, 2003. ISBN 80-85917-98-X.

CVEK, V.: *Lidé kraje mezi třemi vrchy*. Pelhřimov: Nástup, 1967.

ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (edd.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie*. 1. vyd. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2006. ISBN 80-7194-920-5.

DOLEŽAL, A.: *Od babictví k porodnictví*. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0277-6.

FIALOVÁ, L. et al.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 2. vyd. doplněné. Praha: Mladá fronta, 1998. ISBN 80-204-0720-0.

FORST, V. et al.: *Lexikon české literatury : Osobnosti, díla, instituce*. 2. díl. 2. Sv. 1. vyd. Praha: ACADEMIA, 1993. ISBN 80-200-0469-6.

FRANKL, M.: *Emancipace od židů: český antisemitismus na konci 19. století*. Praha: Paseka, 2007. ISBN 978-80-7185-882-9.

HALÍŘOVÁ, M. (red.): *Oznamuje se láskám našim...: sborníček textů k výstavě „Oznamuje se láskám našim...“*, výstava o svatebních oděvech a svatbách. 1. vyd. Pardubice: Východočeské muzeum v Pardubicích, 2007. ISBN 978-80-86046-92-1.

HORSKÁ, P., et al.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-011-X.

KLABOUC, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis, 1962.

LENDEROVÁ, M.: *A ptáš se, knížko má...: Ženské deníky 19. století*. 1. vyd. Praha: Triton, 2008. ISBN 978-80-7254-956-6.

LENDEROVÁ, M. a kol.: *Eva nejen v ráji: Žena v Čechách od středověku do 19. století*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2002. ISBN 80-246-0375-6.

LENDEROVÁ, M. – RÝDL, K.: *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. 1. vyd. Praha: Paseka, 2006. ISBN 80-7185-647-9.

MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950: základní zjištění, hypotézy, náměty*. Opava: Slezské muzeum, 2002. ISBN 80-86224-36-8.

MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 2. díl. Opava: AV ČR v Opavě, 1993.

MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století*. 3. díl. Opava: Slezský ústav v Opavě, 1993.

NAVRÁTILOVÁ, A.: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.

NEŠPOR, Z. R.: *Náboženství na prahu nové doby : Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international, 2006. ISBN 80-86971-06-6.

PETRÁŇ, J. et al.: *Počátky českého národního obrození: Společnost a kultura v 70.–90. letech 18. století*. 1. vyd. Praha: Academia, 1990. ISBN 80-200-0061-5.

PETRBOK, V. et al.: *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. 1. vyd. Praha: ACADEMIA, 1999. ISBN 80-200-0685-0.

PĚKNÝ, T.: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: SEFER, 2001. ISBN 80-85924-33-1.

PROCHÁZKA, F. S.: Paměti babičky Kavalírové. In.: *Zvon: týdeník beletristický a literární*. Roč. 30. Č. 41. Praha: Česká grafická unie a. s., 1930, str. 573.

ŘÍHOVÁ, M. a kol.: *Kapitoly z dějin lékařství*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-1021-3.

STLOUKAL, K.: *Královny, kněžny a velké ženy české*. Praha: Nakladatelství Vilímek, 1940.

URBAN, O.: *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. 2. vyd. Praha: Lidové noviny, 2003. ISBN 80-7106-500-5.

VÁLEK, V.: *K specifičnosti memoárové literatury*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984. ISBN 55-020-84.

VÁLEK, V.: *Memoárová literatura 20. století*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2000. ISBN 80-7204-148-7.

VESELÝ, A.: Paměti babičky Kavalírové. In.: *LUMÍR: revue pro literaturu, umění a společnost*. Roč. 56. Praha: Nakladatelství J. Otto, 1930.

VLAŠÍN, Š. et al.: *Slovník literární teorie*. Praha: Československý spisovatel, 1984. ISBN 22-141-84.

VYDRA, Z. et al.: *Protižidovské stereotypy a křesťanská společnost na přelomu 19. a 20. století*. Pardubice: Fakulta filozofická; Univerzita Pardubice, 2007. ISBN 978-80-7194-948-0.

ZUBATÝ, J.: Paměti babičky Kavalírové. In.: *Naše řeč: listy pro vzdělání a třibení jazyka českého*. III. třída české akademie věd a umění. Roč. 14. Praha: Šolc a Šimáček, 1930.

Literatura v elektronické podobě

ČERMÁK, K.: *Jak nás vidí veřejnost* [online]. 1. 10. 2007 [cit. 2009-01-11]. Dostupný z WWW: <<http://jinepravo.blogspot.com/2007/10/jak-ns-vid-veejnost.html>>.

NAVRÁTILOVÁ, D.: *Pravda o onemocnění skladatele Bedřicha Smetany* [online]. Zdravotnické noviny, 26. 7. 2000 [cit. 2009-01-11]. Dostupný z WWW: <<http://www.zdravotnickenoviny.cz/scripts/detail.php?id=127943>>.

Summary

The authoress of this work describes compactly women's life in the 1st half of the 19th century. She gets her results from the unique, and till now not totally used, source-book – „The Memoirs of a grandmother Kavalír“.

This book was written by an old women who was born into a needy family and died as the widow of the owner of prospering glasshouse. Antonie Kavalír throughout her life was an obedient daughter, chaste girl, staunch wife, multiple mother, harworking housewife, inexperienced enterpriser and solitary widow. The memories are written in plain but picturesque vernacular language due to her low education.

The introductory chapter of the work is dedicated to the problems of memoirs generally, and the possibility of their usability as a historical source-book. Then authoress then puts her mind to „The Memoirs of a grandmother Kavalír“, the characteristics of their language and progression of their publishing. Readers are shortly acquainted with lifetime of Antonie Kavalír and her family. Then follows the decisive point of the work – women's life. The life of Antonie Kavalír is divided into four basic periods of women's life: childhood, marriage, motherhood and finally senility. There are three chapters in the end of the essay that muse on important aspects of „The Memoirs of a grandmother Kavalír“: religious faith, anti-semitism and gender specific point of a view.

The authoress researches the most interesting moments described in „The Memoirs of a grandmother Kavalír“, she contrasts it with recent results from scientists and she reflects upon validity of ascertained dates. The authoress leaves out some subject matter because it is not in „The Memoirs“ (for example the abandoning of a child). She endeavours to critically pausing on fair-mindedness single facts that are written in „The Memoirs of a grandmother Kavalír“. There is an endeavour to educate in some parts of the text because „The Memoirs“ was written for children of Antonie Kavalír.

The authoress takes the view that „The Memoirs of a grandmother Kavalír“ is a very useful source-book for the history of women, children and everyday reality. She many times over confirms facts that we know about life in 19th century already pursuant to „The Mamoirs“. But some facts have not been totally explored till now (for example interrelationships of the family members). Antonie Kavalír was typically representative of women in the 1st half of the 19th century but we find also unusual moments in her memories (for example her forceful position in marriage and hearty interrelationships of the family).